

ՄՏԵՊԱՆ
ՔՈՒՌՆԱՇԵՎ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ
ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ
Ա

ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎ

Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և
ծանոթագրությունները՝ Գ. ժ. Մխիթարյանի

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

FOREIGN SOURCES ABOUT ARMENIA AND NEIGHBOURING
COUNTRIES

RUSSIAN SOURCES

I

СТЕПАН БУРНАШЕВ

Translated with notes by
G. Z. MKHITARYAN

YEREVAN 2020

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ ОБ АРМЕНИИ И СОПРЕ-
ДЕЛЬНЫХ СТРАН

РУССКИЕ ИСТОЧНИКИ

I

СТЕПАН БУРНАШЕВ

Перевод и комментарии Г. Ж. МХИТАРЯН

ЕРЕВАН 2020

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ
Պատասխանատու խմբագիր՝ Բ. Կոստիկյան

Օ 780 Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարակից երկրների մասին,
հ. 19: Ռուսական աղբյուրներ, պր. Ա: Ստեպան Բոտնաշև: Նկարագրություն Պարսկաստանում աղբյուրաբանական նահանգների
և նրանց քաղաքական կարգավիճակի /թարգմանությունը քնա-
գրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Գ. Ժ. Մխիթար-
յանի, Երևան: «Գիտություն» հրատ., 2020, 160 էջ:

Գրքում տրվում է XVIII դարի ռուսական աղբյուրներից Ստե-
պան Բոտնաշևի՝ Հայաստանի և հարակից երկրների պատմու-
թյանը նվիրված «Նկարագրություն Պարսկաստանում աղբյուրաբա-
նական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի» աշ-
խատության ամբողջական թարգմանությունը:

Աշխատությունը նախատեսված է հայագետների և արևելա-
գետների համար:

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to the author or a related figure. The signature is written in dark ink on a light background.

«Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարակից երկրների մասին» ընդհանուր խորագրով աշխատությունների շարքի գլխավոր նպատակն է գիտական լայն շրջանառության մեջ դնել ռուսական այն սկզբնաղբյուրները, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն մեր տարածաշրջանի ժողովուրդների ժԸ դարի պատմության առանցքային հիմնահարցերի լուսաբանման համար: Այդ շարքով մտադիր ենք Այսրկովկասին վերաբերող ժԸ դարի ռուս գիտական գրականության հուշարձանները ներկայացնել աստիճանաբար և ըստ հասանելիության:

Այս հատորում ներկայացված է Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունում 1783-1787 թթ. ծառայություն անցկացրած Ռուսական կայսրության հատուկ հանձնակատար Ստեպան Բոտնաշևի փոքրածավալ աշխատությունը, որը տպագրվել է 1793 թ. Կուրսկում. Ս. Բոտնաշև, «Նկարագրություն Պարսկաստանում աղբյուրի ժանակական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի»¹:

Նյութի շարադրման ընթացքում փորձել ենք հնարավորինս պահպանել բնագրի լեզվի յուրահատկությունը, հեղինակի ոճը՝ դրանք հարմարեցնելով հայերենի լեզվաճանկան առանձնահատկություններին, շարահյուսությանը և ժամանակակից լեզվամտածողությանը:

[] - քառակուսի փակագծերում ավելացրել ենք բնագրում չնշված բառեր, որոնք առավել ընկալելի և ամբողջական են դարձնում հեղինակի միտքը:

() - կլոր փակագծերում նշել ենք անձնանունների և տեղանունների՝ հեղինակի կողմից նշված ձևերը, իսկ թարգ-

մանության մեջ օգտագործում ենք ներկայումս շրջանառու տարբերակները:

* – աստղանիշով նշել ենք բնագրում հանդիպող ծանոթագրությունները:

Խորին երախտագիտություն ենք հայտնում գրքի խմբագիր, պատմական գիտությունների դոկտոր Քրիստինե Կոստիկյանին՝ սույն աշխատության ծանոթագրություններում օգտագործված իրանական սկզբնաղբյուրների թարգմանությունները սիրով մեզ տրամադրելու համար:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ԺԸ ԴԱՐ)

Ռուսական իրականության մեջ Այսրկովկասի նկատմամբ հետաքրքրությունը սկզբնավորվել էր դեռևս տարբերությունների (неотомы) ժամանակաշրջանից: Իսկ ԺԵ-ԺԷ դարերում արդեն ձևավորվել էր տարածաշրջանի նկարագրության գրական ժանրի ավանդույթը: Ռուս վաճառականներ Աֆանասի Նիկիտինի (ԺԵ դար) և Ֆյոդոր Կոտովի (ԺԷ դար) ճանապարհորդական նոթերն աղբյուրագիտական հպանցիկ տվյալներ էին հաղորդում Արևելյան Այսրկովկասի կենտրոններ Դերբենդի, Շամախիի, Բաքվի ու մի շարք այլ բնակավայրերի էթնո-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության վերաբերյալ: Նրանց ստեղծագործությունները կարճ տեղեկություններ էին տալիս տարածաշրջանի ժողովուրդների ավանդույթների, կենցաղի, սովորույթների մասին: Հեղինակները մանրամասն ներկայացնում էին իրենց ճանապարհորդության ուղին՝ ուղեգրություններին հաղորդելով յուրատեսակ ձեռնարկ-ուղեցույցի բնույթ:

Եթե պատմական նախորդ ժամանակաշրջաններում Այսրկովկասի հայկական բնակչության ու մյուս ժողովուրդների մասին տեղեկությունները հիմնականում հանդիպում են եվրոպացի հեղինակների երկերում և ուղեգրություններում, ապա ԺԸ դարում նրանց մասին հիշատակությունները մեծ ծավալով հայտնվում են նաև ռուսական սկզբնաղբյուրներում: ԺԸ դարի ռուսական երկերը դառնում են Այսրկովկասի ժողովուրդների իրավաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմության, երկրամասի ազգագրական ու ժողո-

վրդագրական պատկերը ներկայացնող կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ: Նրանց բովանդակած նյութերի համադրումը արևելյան (իրանական, թուրքական) և եվրոպական պատմագրական աղբյուրների հետ որոշիչ նշանակություն ունի տարածաշրջանի բախտորոշ մի ժամանակաշրջանի պատմության ամբողջացման համար:

Ռուս հեղինակների հետաքրքրության աճի հանգամանքը պայմանավորված էր Ռուսական կայսրության այսրկովկասյան քաղաքականության ակտիվացմամբ: Այսպես՝ ժՐ դարի սկզբին Պետրոս Ա կայսեր ուրվագծած և դարի երկրորդ կեսին Եկատերինա Բ-ի շարունակած ռուսական այսրկովկասյան քաղաքականությունը նախատեսում էր տարածաշրջանը մինչև իրանական Գիլան ու Մազանդարան նահանգներն ընդգրկել ռուսական ռազմաքաղաքական, առևտրատնտեսական ազդեցության գոտում՝ ամրապնդելով ռուսական պետության դիրքերը ողջ Մերձավոր Արևելքում ու ճանապարհի հարթելով դեպի Պարսից ծոց և Հնդկաստան: Վերը նշված ծրագրերի իրագործման նպատակով ռուսաստանյան իշխանություններին անհրաժեշտ էր ճանաչելի դարձնել տարածաշրջանը և ձեռք բերել հուսալի քաղաքական հենարան՝ ի դեմս քրիստոնյա բնակչության, մասնավորապես՝ հայերի, որոնք Այսրկովկասի ժՐ դարի էթնո-քաղաքական խճանկարում իրենց ուրույն տեղն ու դերն ունեին:

Այսրկովկասի ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ազգագրական, էթնո-դավանական պատկերի ուսումնասիրմամբ նշանակալից էին Ա. Վոլինսկու, Զ. Բելի, Ֆ. Սոյմոնովի, Յ. Գերբերի, Յ. Լեբխեի, Ս. Գմեյնի, Յ. Գեորգիի, Ստ. Բուռնաշևի, ինչպես նաև կոմս Վ. Զուբովի՝ 1796 թ. դեպի Այսրկովկաս կատարած կաս-

պիական կամ պարսկական արշավանքի մասնակից ռուսական հրամանատարների երկերը:

Մինևույն ժամանակ, նշված սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը կարևոր է Այսրկովկասի և Իրանի ժՐ դարի քաղաքական պատմության լուսաբանման առումով, քանի որ ծավալված քաղաքական իրադարձությունները հնարավոր է ներկայացնել փոփոխությունների շղթայական ամբողջության մեջ: Դա թույլ է տալիս նաև տեսնել հայերի և Այսրկովկասի մյուս ժողովուրդների իրավական և սոցիալական կարգավիճակի փոփոխությունները՝ պայմանավորված տարածաշրջանում քաղաքական գաղազացումներով:

Նշված ժամանակաշրջանի ռուսական սկզբնաղբյուրների առաձևահատկություններից է այն, որ նրանց հեղինակները ծագումով հիմնականում եվրոպացիներ էին, թեպետ գտնվում էին ռուսական ծառայության մեջ և հատուկ ցուցումով պարտավոր էին կազմել իրենց այցելած երկրների էթնո-քաղաքական, պատմաաշխարհագրական, ազգագրական, սոցիալ-տնտեսական, իրավական պատկերի նկարագրությունները:

ԺՐ դարի սկզբին Այսրկովկասի քաղաքական պատմության, հայերի և այսրկովկասյան այլ ժողովուրդների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում ազգությամբ շոտլանդացի բժիշկ Ջոն Բելը (John Bell, 1691-1780), որը 1715-1718 թթ. Ա. Վոլինսկու գլխավորությամբ Իրան այցելած ռուսական պատվիրակության անդամ էր: Նրա ճանապարհին անցել էր Արևելյան Այսրկովկասով, ինչի շնորհիվ հեղինակն արժեքավոր նկարագրություններ է կազմել այդ տարածաշրջանի մասին իր օրագրում:

Զ. Բելը մանրամասն նկարագրում է Մերձկասպյան

շրջանների և Սեֆյան պետության քաղաքական իրավիճակը, վարչական կառուցվածքը և իրավական կարգավիճակը: Միաժամանակ, նա անդրադառնում է այցելած նահանգների ազգային նկարագրին և որոշ տեղեկություններ հաղորդում հայերի մասին՝ արժևորելով Սեֆյան պետության մեջ վերջիններիս ունեցած կարևոր դերակատարումը: Ըստ նրա՝ հայերն իրականացնում էին «պարսից առևտրի մեծագույն մասը»²: Ի դեպ, ռուսական պատվիրակությունը հայ վաճառականների հանդիպում է ուղևորության գրեթե ողջ ընթացքում:

Ջ. Բելի «Ճանապարհորդություններ» երկը ԺԸ դարի այն կարևորագույն ռուսական սկզբնաղբյուրներից է, որում ներկայացված է իրանական պետության, այդ թվում՝ նրա Շիրվանի բեկլարբեկության ամենօրյա իրականությունը և էթնիկ կազմը: Այսպես՝ թեև Շամսիի քաղաքի բնակչության գերակշիռ մասը «պարսիկներ էին», նշում է Ջ. Բելը, սակայն զգալի թիվ էին կազմում նաև վրացիներն ու հայերը³: Հեղինակի ուշադրությունից չի վրիպել Շամսիիում հայկական կաթոլիկ ոչ մեծ համայնքը, որը ղեկավարում էր եվրոպացի մի հոգևորական⁴: Ուշագրավ է նաև նրա գրառումը Արարատ լեռան և նրա նկատմամբ հայերի առանձնահատուկ վերաբերմունքի մասին⁵:

Պետրոս Ա-ի կասպիական արշավանքի մասնակից, 1727-1729 թթ. ռուս-թուրքական սահմանագծման աշխատանքների ղեկավար, ազգությամբ գերմանացի Յոհան Գուստավ Գերբերը (Johann Gustav Gaerber, մոտ 1690 – 1734 թթ.)⁶ հատուկ հանձնարարություն է ունեցել՝ կազմելու Աստրախանից մինչև Կուր գետն ընկած տարածքների նկարագրությունը: Նրա աշխատությունը կարելի է բնութագրել որ-

պես Արևելյան Այսրկովկասի պատմական, քաղաքական, էթնո-դավանական, սոցիալ-տնտեսական և իրավական պատկերի մասին ամբողջական հաղորդում:

Յ. Գերբերը տալիս է Սեֆյան պետության անկումից հետո Արևելյան Այսրկովկասում և Դաղստանում ստեղծված խառնակ ժամանակների հստակ պատկերը՝ ակնատեսի վկայությամբ: Իր շարադրանքում Յ. Գերբերն անդրադառնում է ոչ միայն նաև Այսրկովկասի հյուսիսարևելյան հատվածի հայերին, այլև ուշագրավ դիտարկումներ է անում լեզգիների, թաթարների, հրեաների, վրացիների, արաբների և այլ ժողովուրդների մասին: Նրա աշխատությունն ընթերցողին ներկայանում է իբրև տարածաշրջանի համալիր ուսմանասիրություն, որի հեղինակը փոխանցում է Այսրկովկասում իր ուղևորության հարուստ փորձի ողջ խճանկարը:

Դաղստանում, Արևելյան Այսրկովկասում 1730-1740-ական թթ. ծավալվող քաղաքական իրադարձությունների մասին շարադրանքով այցի է ընկնում գերմանացի բժիշկ Յոհան Լերխեն (Johann Jacob Lerche, 1708-1780 թթ.), որի օրագրերի և հուշագրությունների, ցավոք մասնակի, հրապարակումները բացառիկ աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն տարածաշրջանի ժողովուրդների իրավական ու քաղաքական կարգավիճակի, սոցիալ-տնտեսական դրության, ազգային տեղաշարժերի ընկալման համար:

Առաջին անգամ Յ. Լերխեն որպես ռուսական բանակի աստրախանյան կորպուսի ռազմական բժիշկ Այսրկովկաս է այցելում 1732-1735 թթ.⁷ տարածաշրջանի համար խիստ անկայուն ժամանակաշրջանում: 1730-ական թթ. սկզբներին Իրանում փաստացի գերիշխանություն ունեցող Նադիր Դուլի խան Աֆշարը (Նադիր շահ) փորձում էր ռուսներին և

օսմանցիներին դուրս մղել Այսրկովկասից: Երբ Գանձակի 1735 թ. պայմանագրով Ռուսական կայսրությունը Իրանին է վերադարձնում նախորդ տասնամյակում գրաված Մերձկասպյան շրջանները, և ռուսական ռազմակալմանը (օկուպացիային) վերջ է դրվում, Այսրկովկասի քրիստոնյա ժողովուրդները, վախենալով մահմեդական կառավարիչների հալածանքներից, բռնում են գաղթի ճամփան դեպի Աստրախան և Ղզլար:

Յ. Լերխեն հանգամանքների բերումով 1736-1737 թթ. հաստատվում է Աստրախանում և բավական նյութեր հավաքում հայերի մասին: Նրա խոսքերով՝ քնակության համար քաղաքում իրենց հատկացված հատուկ տարածքում հայերը երեք տարում «հրաշալի տներ» էին կառուցել⁷: Նրա երկրորդ ճանապարհորդությունն Իրան տեղի է ունենում 1745-1748 թթ.⁸ իշխան Մ. Գոլիցինի ղեսպանության կազմում:

Յ. Լերխեի օրագրային հուշագրությունները լրացնում և ամբողջացնում են նախորդ տասնամյակների ռուսական սկզբնաղբյուրների՝ Աստրախանի, Կասպից ծովի արևմտյան ափի նահանգների պատմության, աշխարհագրության, բուսական և կենդանական աշխարհի նկարագրությունները, նշված տարածքների ժողովուրդների ազգային պատկերի, սոցիալ-տնտեսական, ազգագրական նյութերի ու նրանց կենսապայմանների մասին տեղեկությունները: Վերջապես՝ այդ հուշագրությունները հեղինակի երկու ճանապարհորդությունների համադրությամբ տասնամյակների կտրվածքով շահեկանորեն տեսանելի են դարձնում Այսրկովկասի և նրա ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի, պատմության, կենսապայմանների, էթնո-դավանական պատկերի, իրավական կարգավիճակի փոփոխությունները:

ԺԸ դ. երկրորդ կեսին իրանական պետության փլուզման հետևանքով Այսրկովկասի խանություններն ինքնուրույն դիվանագիտական հարաբերություններ կառուցելու հնարավորություն էին ձեռք բերել և ստիպված էին իրենց անվտանգությունը պահպանել դիմելով Իրանի, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների միջև խուսանալելու արտաքին քաղաքականությանը⁹: Այդ ժամանակաշրջանում Այսրկովկասը, մասնավորապես՝ նրա հյուսիսարևելյան հատվածը, ռուս-իրանա-օսմանյան ռազմաքաղաքական շահերի բախման թատերաբեմ էր: Այսպես՝ թեև Քերիմ խան Ջենդին (1760-1779 թթ.) գրեթե հաջողվել էր միավորել իրանական պետությունը և հարաբերական անդորր հաստատել երկրում⁹, սակայն նրա մահվան հետևանքով գերագույն իշխանության համար պայքարը վերսկսվում է՝ «պատճառ դառնալով նոր խառնակությունների համար»¹⁰:

Արևելյան Այսրկովկասի ժԸ դարի երկրորդ կեսի պատմությունն աչքի է ընկնում ռուսական տպագիր սկզբնաղբյուրների առատությամբ, որոնցում վերլուծվում են տարածաշրջանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմությունը, լուսաբանվում է էթնիկ պատկերը՝ առանց կողմնակալ մեկնաբանությունների¹¹:

Գրական աղբյուրները հիմնված են հեղինակների անձնական դիտարկումների, զանազան ճանապարհներով (այդ թվում՝ նաև հետախուզական) ստացված տեղեկանու (ինֆորմացիայի), բանավոր փոխանցված խոսքի վրա, ինչը, սակայն, չի նվազեցրել սկզբնաղբյուրների գիտական նշանակությունը:

ԺԸ դարի 60-70-ական թթ. Այսրկովկասի և հայերի մասին բացառիկ սկզբնաղբյուր են նաև 1768-1774 թթ. ռուս-

թուրքական պատերազմի տարիներին Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական ակադեմիայի կազմակերպած գիտական արշավախմբի ուսումնասիրությունները: Նրա ղեկավարն էր ազգությամբ գերմանացի ակադեմիկոս Սամուիլ Գոտլիբ (Գեորգ) Գմելինը (Samuel Gottlieb Georg Gmelin, 1745-1774 թթ.), որը մեծածավալ աշխատանք է կատարում Այսրկովկասի և Իրանի հյուսիսային նահանգների պատմության հետազոտության առումով¹²: Հեղինակի «Ճանապարհորդություն» վերտառությամբ քազմահատոր աշխատությունը՝ 4 մաս, 5 գիրք, Կայսերական ակադեմիան առաջին անգամ հրատարակել է գերմաներեն¹³ դեռևս ուղևորության ընթացքում՝ 1770-1784 թթ.: Դրան զուգահեռ՝ աշխատությունը նույն ծավալով 1771-1785 թթ. նաև թարգմանաբար ներկայացվել է ռուս ընթերցողին¹⁴:

Ակադեմիկոս Ս. Գմելինի իր ուսումնասիրության 3-րդ հատորի երկու գրքերում Դերբենդի, Ղուբայի, Շամախիի, Բաքվի, Ռեշտի և իրանական այլ քնակավայրերի հայերի մասին ակնատեսի վկայություններ է ներկայացնում՝ սկսած սոցիալ-իրավական կարգավիճակից, առևտրային գործունեությունից, հոգևոր-եկեղեցական կյանքից, դավանական իրավիճակից, ազգագրական խճանկարից, մինչև հայերի հոգեկերտվածքի նկարագրությունը: Տարածաշրջանում Ռուսական կայսրության շահերի կրողը լինելով՝ նա համեմատականներ է անցկացնում ռուսական պետության և Իրանի նկատմամբ հայերի քաղաքական դիրքորոշման վերաբերյալ: Հեղինակը մեծ խանդով է խոսում իրանական իշխանությունների նկատմամբ հայերի ունեցած դրական վերաբերմունքի մասին: Ընդհանուր առմամբ՝ նա գիտնականին հատուկ դիտողականությամբ կարողանում է տարա-

ծաշրջանի հայերի պատմության, կենսապայմանների նկարագրության շրջայում մեծ ճշգրտությամբ առանձնացնել կարևորը երկրորդականից՝ ընդգծելով ամենաարժեքավորը:

Նշենք, որ Ս. Գմելինի պատմագիտական ժառանգությունը պահվում է Ռուսաստանի Դաշնության գիտությունների ակադեմիայի Սանկտ Պետերբուրգի մասնաճյուղի հավաքածուներում, և այնտեղ հանդիպում ենք նաև հայերի մասին անտիպ նյութերի¹⁵:

Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական ակադեմիայի 1768-1774 թթ. կազմակերպած, այսպես կոչված, «ֆիզիկական արշավախմբից» մեկի անդամ, ազգությամբ գերմանացի Յոհան Գոտլիբ Գեորգին (Johann Gottlieb Georgi, 1729-1802 թթ.) իր «Ռուսական պետությունում ապրող բոլոր ժողովուրդների նկարագրությունը» քառահատոր աշխատության մեջ, ի թիվս վրացիների, հնդիկների, անդրադառնում է նաև հայերին: Ազգագրական այս երկն առաջին անգամ հրատարակվել է գերմաներեն 1776-1780 թթ.¹⁶, իսկ ռուսերեն՝ 1776-1779 թթ.¹⁷:

Հայերի մասին հեղինակը գրում է աշխատության 4-րդ հատորում¹⁸: Յ. Գեորգին Այսրկովկաս չի այցելել և հայերի մասին իր տեղեկությունները հավաքագրել է Աստրախանի հայկական համայնքի օրինակով: Հարկ է նշել, որ Աստրախանի այդ համայնքը ձևավորվել էր Այսրկովկասից և Իրանից հայերի գաղթի հաշվին՝ հիմնական դրոպապատճառ ունենալով առևտրային գործունեությունը: Ընդհանուր առմամբ՝ Յ. Գեորգիի երկը կարևոր ազգագրական սկզբնաղբյուր է ժԸ դարի հայերի մասին: Հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է նրանց, վրացիների և տարածաշրջանի այլ ժողովուրդների հոգևոր-մշակութային կյանքը, հարսանե-

կան, թաղման ծեսերը, ազգային տարազը, կենսապայմանները և այլ տեղեկություններ: Ազգագրական հարուստ նյութի փոխանցումը ամբողջացնում են տղամարդու և կնոջ տարազով նկարները:

1782-1785 թթ. Քերիմ խանի եղբորորդի Ալի Մուրադ խան Ջենդին հաջողվում է առժամանակ միավորել Իրանի տերության տարածքների մեծ մասը: Բացառություն էին Իրանի պետության՝ դաշարների¹⁹ տիրապետության տակ գտնվող հյուսիսային նահանգները և Կասպից ծովի առափնյա շրջանները: Միաժամանակ իրավիճակն ապակայունանում է Այսրկովկասում, որտեղ իրենց ինքնիշխանությունն էին ջանում պահպանել Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունը և այսրկովկասյան մահմեդական խանությունները:

1780-ական թվականներին Այսրկովկասի պատմության առանձնահատկությունը պայմանավորված էր տարածաշրջանում քաղաքական նոր իրավիճակի ի հայտ գալով՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության նկատմամբ ռուսական հովանավորության հաստատմամբ: 1783 թ. կընքված Գեորգիևսկի դաշնագրով²⁰ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունը հրաժարվում էր ինքնուրույն արտաքին քաղաքականությունից և ամբողջությամբ մտնում ռուսական ազդեցության ոլորտը²¹: Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության համար ԺԸ դ. 80-ական թվականները պատմագիտության մեջ երբեմն բնութագրվում են որպես Կովկասում ռուսական իշխանության վերականգնման ժամանակաշրջան²²:

Գեորգիևսկի դաշնագրի համաձայն՝ ռուսական զորքի (թեև՝ փոքրաթիվ) տեղակայումն Արևելյան Վրաստանում

խախտում էր տարածաշրջանային ուժերի հարաբերակցությունը թե՛ այսրկովկասյան տիրակալների շրջանում, թե՛ Իրանի տերության, Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունների աշխարհաքաղաքական շահերի համատեքստում²³: Դաշնագրի ստորագրումից մեկ տարի անց իշխան Գ. Պոտյոմկինը Եկատերինա Բ կայսրուհուն գրում էր, որ «պարսից շատ տիրակալներ և նրանցից գլխավորը՝ Ալի Մուրադ Իսպահանցին շարունակում էին ջանասիրաբար ցուցադրել դրացիական վերաբերմունքը Նորին կայսերական իշխանության նկատմամբ՝ որոշակի խանդով սպասելով իրենց նամակների պատասխաններին²⁴:

Մինչև Ղրիմի հիմնախնդրի վերջնական հանգուցալուծումը Ռուսաստանում «չէին շտապում վիճել» ո՛չ Իրանի տերության, ո՛չ էլ Օսմանյան կայսրության հետ՝ հանդես գալով Այսրկովկասում ստատուս քվոյի պահպանման օգտին²⁵, և չէին շտապում բացահայտ հովանավորել տեղական տիրակալներից որևէ մեկին: 1780-ական թթ. Ռուսաստանը Այսրկովկասի առավել ազդեցիկ տիրակալների՝ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության Հերակլ Բ արքայի ու Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի նկատմամբ կիրառում էր քաղաքական հավասարակշռության սկզբունքը՝ թույլ չտալով Այսրկովկասում միաբևեռ ուժի ի հայտ գալը:

Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ազդեցությունն Այսրկովկասում ավելի է ամրապնդվում, երբ տեղի է ունենում կայսրության շահերի համար իրականացված «մեծ գործը»²⁶ Ղրիմի միացումը (համաձայն 1784 թ. հունվարի 8-ի կոնվենցիայի): Դրանով ռուսական ռազմաևստվերի համար ուղիղ ճանապարհ էր բացվում դեպի Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի մատուցներ²⁷: Մյուս

կողմից՝ անկայուն քաղաքական վիճակ էր ստեղծվել նաև Իմերեթում, որտեղ Սողոմոն թագավորի մահվան պատճառով խառնակություններ էին սկսվել, և Մաքսիմ կաթողիկոսը հաստատվել էր Վիրքում: Գ. Պոտյոմկինի փոխանցմամբ՝ 1784 թ. նա վերադառնում է Իմերեթ՝ ժողովրդին հանդարտեցնելու և Նորին կայսերական իշխանության նկատմամբ հավատարմության ու նվիրվածության մեջ պահելու համար²⁸:

Այսպիսով, Գեորգիևսկի դաշնագրի ստորագրումը Ռուսական կայսրության այսրկովկասյան քաղաքականության համար շրջադարձային էր, քանի որ աննախադեպ ձևով ամրապնդում էր նրա ռազմաքաղաքական դիրքերը տարածաշրջանում: Այդ հանգամանքով պայմանավորված՝ Ռուսաստանը կովկասյան տիրակալների և խաների նկատմամբ առավել կոշտ դիրքորոշում էր որդեգրել: Այսպես՝ Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը, հայկական թագավորության վերստեղծման Ռուսաստանի ծրագրերից վախենալով, դեռևս 1783 թ. ապրիլին իր հնազանդությունն էր հայտնում ռուսական գահին և պատրաստակամ էր հարկ վճարել, իսկ իշխան Պ. Պոտյոմկինը նկատում էր, որ «հարկը, որ պահանջում է ռուսական կայսրոսին, հավատարմությունն է»²⁹: Արևելյան Այսրկովկասի և Դաղստանի տիրակալների մոտ առաջացած խուճապային տրամադրությունները ստիպում էին նրանց հերթով դիմել Ռուսական կայսրությանը և քաղաքական հովանավորություն խնդրել³⁰:

Խորհրդային պատմագիտության մեջ կարծիք է արտահայտվել, թե Գեորգիևսկի դաշնագրից հետո այսրկովկասյան խաների, մասնավորապես՝ Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի մոտ «անկասկած ուժեղանում է ռուսամետ կողմնորոշու-

մը»³¹: Իրականում ուղիղ հակառակն էր տեղի ունենում: Այսրկովկաս ռուսական զորքի հնարավոր ներխուժման լուրերը, որոնք նախքան Գեորգիևսկի դաշնագրի կնքումն էին պտտվում, Ֆաթի Ալի խանի բացասական արձագանքին էին արժանացել³²: Հետևաբար ճիշտ կլինի արձանագրել, որ Արևելյան Այսրկովկասի խաներն անհանգստացած էին տարածաշրջանում ռուսական իշխանության ամրապնդմամբ՝ դիտելով այն որպես խանությունների ինքնուրույնության դեմ ուղղված սպառնալիք:

Նշված հանգամանքների լուսի ներքո ժՐ դ. երկրորդ կեսին Կովկասյան լեռներից հյուսիս և հարավ ընկած տարածքներում ռուսական քաղաքականության ակտիվացման պատմագիտական ուսումնասիրությունը ստանում է քաղաքական առանձնահատուկ նշանակություն:

Այսրկովկասի 1780-ական թվականների քաղաքական պատմության նկարագրությամբ հատկապես աչքի է ընկնում Ստեպան Բուռնաշևի (1743-1824 թթ.) «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրբեյխանական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի» աշխատությունը³³: Այդ փոքրածավալ երկը Այսրկովկասի ժՐ դ. երկրորդ կեսի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներից մեկն է³⁴:

Ստ. Բուռնաշևի այս պատմագրական երկը նպատակ ուներ նկարագրելու Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կազմավորումների քաղաքական իրավիճակը՝ շեշտը դնելով նրանց արտաքին կողմնորոշման վրա: Սկզբնաղբյուրը որոշ տեղեկություններ է հաղորդում նաև այսրկովկասյան խանությունների էթնիկ պատկերի մասին: Վերջիններիս ազգային նկարագրին անդրադառնալիս հեղինակը շեշտը դնում է «քրիստոնյաների» վրա՝ որպես Այսրկովկասում Ռուսական

կայսրության համար քաղաքական հուսալի հենարանի: Հետևաբար քրիստոնյաների (իմա՝ հայերի) մասին տեղեկությունները պայմանավորված էին ռուսական պետության համար տարածաշրջանում հուսալի ազգային տարրի կարեւորությամբ:

Հայերին էական անդրադարձ կա նաև Ստ. Բուտնաշևի մյուս՝ «Վրաստանի նկարագրությունը» աշխատության մեջ, որտեղ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունում ապրող հայության մասին խոսվում է որպես ազնվականների, վաճառականների, արհեստավորների և հողագործերկրագործների: Ըստ Իեղիևակի՝ «[1783 թվականին Համառուսաստանյան գահի բարձրագույն հովանավորության ներքո *Վրաստանի* անցնելու պահին *Կախեթի Քարթլիի*, թագավորություններում, *Կովկասյան* լեռներում ապրող, *վրաց թագավորից* կախվածության մեջ գտնվող էրիվան (*Երևան*) և *Գենժե (Գանձակ)* արդերթիժանական քաղաքներում ու նրանց հողերում³⁵ [ապրող], *վրացիների, հայերի, հույների, մահմեդականների*, գանազան լեռնական ժողովուրդների ու *քրդերի* թվաքանակը հաշվվում էր 42000 ծովս»³⁶:

Դարի վերջին ռուսական աղբյուրներում Կովկասի պատմության համակողմանի լուսաբանման համարյան մեծ նշանակություն ունեն Վ. Զուբովի Կասպիական արշավանքի մասնակից սպաների՝ Ա. Հախվերդովի, Պ. Բուտկովի, Ն. Դրենյակինի, Ֆ. Սիմոնովիչի, Ա. Սերեբրովի կատարած ուսումնասիրությունները³⁷: Վերջիններիս, բացի ռազմական առաջադրանքներից, նաև հանձնարարված էր կազմել տարածաշրջանի տեղագրական նկարագրությունը: Այդ աղբյուրները Այսրկովկասի 1790-ական թթ. քաղաքական,

տնտեսական, էթնիկ, սոցիալ-իրավական պատկերի համալիր ներկայացում են: Նրանցում տեղեկություններ են պահպանվել նաև Այսրկովկասի հայկական բնակչության, հատկապես նրանց թվաքանակի և տեղաբաշխվածության մասին:

Այսրկովկասի 1790-ական թթ. պատմության այս կարևորագույն սկզբնաղբյուրները գտնվում են Ռուսաստանի Դաշնության արխիվային հավաքածուներում: 1958 թ. արխիվային այդ նյութերը հատվածաբար հրատարակվել են Դաղստանի ԺԸ-ԺԺ դարերի պատմության, աշխարհագրության և ազգագրության փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ³⁸: Սակայն խմբագիրների խոսքով՝ հրատարակվել են աղբյուրների միայն այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Դաղստանին³⁹: Հետևաբար այս աղբյուրների արխիվային անտիպ մասին անդրադառնալու պարագայում ի հայտ կգան նորանոր տեղեկություններ, այդ թվում՝ հայերի մասին: Այդ առումով, կարծում ենք, բացառիկ նշանակություն ունեն Ռուսաստանի Դաշնության գիտությունների ակադեմիայի Սանկտ Պետերբուրգի մասնաճյուղում N 99 ֆոնդում պահվող՝ Պ. Բուտկովի 1795-1796 թթ. Պարսկական արշավանքի ընթացքում կազմած նամականին (260 թերթ)⁴⁰:

ԺԸ դարի ռուսական աղբյուրներն Այսրկովկասի քաղաքական պատմության շարադրանքից բացի նաև լույս են սփռում տարածաշրջանի հայերի սոցիալ-տնտեսական դրության խնդրի վրա⁴¹: Պարզ է դառնում, որ հայ ազգաբնակչությունը մշտապես ստիպված է եղել պայքարել իր կրոնի և մշակութային արժեքային համակարգի պահպանման համար: Ֆիզիկական գոյության օրհասական խնդրին զուգընթաց առաջնահերթ էր հայ ինքնության պահպանումը:

Ամփոփելով ներկայացվող նյութը՝ հարկ է նաև նշել, որ ժԸ դարի ռուսական աղբյուրները հիմնականում զուրկ էին արխիվային և պետական փաստաթղթերի տվյալներից: Սակայն դրանց հեղինակները ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների մասնակիցներ էին, երբեմն էլ՝ գործուն դերակատարները: Ուստի այդ գրվածքները ակադեմիկոսական վկայություններ են՝ շարադրված ռուսական այսրկովկասյան քաղաքականության համատեքստում: Կասպից ծովի ափամերձ շրջանները և Իրանը նրանք դիտարկում էին ոչ միայն գիտնականի, այլև տարածաշրջանում Ռուսական կայսրության ռազմաքաղաքական, առևտրատնտեսական շահերի պաշտպանի տեսանկյունից: Ըստ այդմ՝ թեև ռուսական հեղինակներն ընդհանուր առմամբ հայերին վերաբերվում էին որպես Ռուսական կայսրության հուսալի ազգային հենարանի, այնուամենայնիվ, հաճախ էլ ոչ միանշանակ գնահատականներ էին տալիս, քանի որ դիտարկում և ընկալում էին նրանց իրենց պետության քաղաքական շահերի ամբողջության մեջ:

Նշենք նաև, որ թեպետ ժԸ դ. ռուսական սկզբնաղբյուրներն Այսրկովկասի և նրա ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի մասին չափազանց արժեքավոր են, այդուհանդերձ, մեզանում դրանք գրեթե ռաունմասիրված չեն:

ԺԸ դարի ռուսական սկզբնաղբյուրները ոչ միայն ամփոփում են Այսրկովկասի քաղաքական պատմության մանրամասներ, այլև հանդիսանում են տարածաշրջանի քրիստոնյա և ոչ քրիստոնյա (մահմեդական) բնակչության էթնո-քաղաքական ու դավանական իրավիճակը ներկայացնող կարևորագույն ռաունմասիրություններ: Դրանք մեզ են հասել ճանապարհորդական ուղեգրությունների, պատ-

մագրական երկերի տեսքով, որոնց հեղինակները ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների մասնակիցներ և անգամ ակտիվ դերակատարներ էին:

Ճանապարհների դժվարանցանելիության, երբեմն քաղաքական իրավիճակի խառն ու անկայուն լինելու հետևանքով ռուսական հեղինակների ուղևորությունները ձգվում էին մի քանի ամսից մինչև մի քանի տարի: Այդ ընթացքում նրանք հնարավորություն էին ունենում մեծածավալ փաստագրական նյութեր, ականատեսի վկայություններ հավաքել տարածաշրջանի պատմության, քաղաքական իրավիճակի, ազգագրության, էթնիկ ու դավանական պատկերի, ավանդույթների, սովորույթների, կենցաղի մասին: Հետաքրքրությունից և անհրաժեշտությունից դրդված՝ ճանապարհորդները կատարում էին նկարագրողումներ ու գծապատկերներ, կազմում՝ աշխարհագրական քարտեզներ և այլն:

Ինչպես նշեցինք, Այսրկովկասի ժողովուրդներին ռուսական աղբյուրները դիտարկում էին տարածաշրջանում իրենց պետության ռազմաքաղաքական շահերի համատեքստում: Այսպես՝ նրանք մեծ զգուշավորություն էին ցուցաբերում մահմեդականների նկատմամբ՝ հաշվի առնելով վերջիններիս կրոնական ընդհանրությունը իրանական կամ օսմանյան պետությունների հետ: Միևնույն ժամանակ, Այսրկովկասի հայերն ու վրացիները դիտարկում էին որպես համեմատաբար հուսալի էթնիկ և քաղաքական հենարան:

ԺԸ դարի ընթացքում Այսրկովկասը պարբերաբար ենթարկվում էր նվաճողների հարձակումների և էթնո-մշակութային փոխակերպումների: Ուստի երկրամասի էթնո-դավանական պատմության ռաունմասիրությունը սերտորեն կապված է տարածաշրջանի ժողովուրդների ճակատագրերի

հետ: Այսրկովկասի էթն-քաղաքական պատկերը նշված ժամանակաշրջանում փոփոխվում է ոչ միայն ռազմաքաղաքական զարգացումների հետևանքով, այլև ժողովուրդների բնի տեղահանության արդյունքում: Ընդ որում՝ Այսրկովկասի նկատմամբ Օսմանյան ու Ռուսական կայսրությունների ակտիվ քաղաքականության և երկրամասի ներքին գործերին ուղղակի միջամտության հետևանքով այստեղ էթնո-դավանական իրավիճակը սրվում էր ոչ միայն քրիստոնյաների, այլև մահմեդականների համար:

Այսպիսով, ռուսական պատմական երկերը հանդիսանում են Այսրկովկասի ԺԸ դարի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և էթնո-դավանական պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ, որոնց հեղինակները ընթերցողին են փոխանցում տարածաշրջանի մասին իրենց հարուստ տեղեկանու համալիր խճանկարը: Այդ ճանապարհորդական գրառումները, հուշագրությունները և ուղեգրությունները ժամանակի ընթացքում ստեղծում են կովկասագիտական հարուստ հիմնաքաղա՝ հաջորդ սերունդներից «ակնկալելով» նորանոր տեղեկությունների, հետազոտությունների ավելացում և կատարելագործում:

ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՆԱՇԵՎԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստեպան Բունաշևը ծնվել է 1743 թ. հոկտեմբերի 8-ին⁴²: Բունաշևների ազնվական տոհմի մասին հիշատակություններ հանդիպում են դեռևս ԺԷ դարում⁴³: Բունաշևների տոհմը սկիզբ է առնում Ղրիմի Մենգլի Գիրեյ խանի որդի Բունաշ Գիրեյից, որը 1508 թ. հպատակություն էր հայտնել Իվան Գ-ին⁴⁴, իսկ վերջինիս հաջորդներից Ալեքսեյ Միխայլովիչը 1649 թ. Բունաշևներին տարեկան 125 ռուբլի աշխատավարձ էր նշանակել⁴⁵:

Ստեպան Բունաշևը 16 տարեկանում ընդունվում է ճարտարապետական կրպուս և ուսումն ավարտելուց հետո մասնակցում մի շարք ամրոցների կառուցմանը, ապա ղեկավարում ջրային ճանապարհաշինության հանձնաժողովի աշխատանքները:

1766 թ. Ստ. Բունաշևը պորուտչիկի նշանակում է ստանում և 1768 թ. ցանկություն հայտնում մասնակցելու նոր սկսված ռուս-թուրքական պատերազմին⁴⁶: Նա որպես կամավոր մեկնում է ռազմաճակատ՝ ստանձնելով իշխան Ա. Շչեքբատովի (1750-1796 թթ.) կորպուսի հրամանատարությունը: Ռազմական գործողությունների արդյունքում նրան հաջողվում է գրավել Արբատ⁴⁷, Կերչ, Ենիկալե ամրոցները և պարզապարզվել Ա. Գեորգիի 4-րդ աստիճանի շքանշանով ու զինվորական կոչումի բարձրացում ստանալ: Պատերազմի մնացած տարիները Ստ. Բունաշևն անց է կացնում Ղրիմում՝ կովելով թուրքերի դեմ: Իր վկայությամբ՝ այդ տարիներին նա կատարում է Ղրիմի լեռնային տեղանքի երկրաչափական չափագրումները և 1776 թ. դրանք ներկայացնում

թագաժառանգ Պավել Ալեքսանդրովիչին⁴⁶:

Պատերազմի ավարտից հետո Ստ. Բուռնաշևը մասնակցում է Ս. Պետերբուրգում հասարակական շենքերի կառուցմանը, իսկ 1775 թ. ստանում փոխգնդապետի կոչում:

1778 թ. Ստ. Բուռնաշևը մասնակցում է դեպի Ղրիմի թերակղզի ռուսական զորքերի կատարած արշավանքին որպես Շիրվանի գնդի հրամանատար, ապա իր զորաջոկատով մասնակցում Խերսոնում ամրոցների կառուցման աշխատանքներին (1779-1782 թթ.):

1783 թ. հուլիսի 24-ի Գեորգիևսկի դաշնագրի կնքումով աշխարհաքաղաքական իրավիճակն Այսրկովկասում կտրուկ փոխվում է հոգուտ Ռուսական կայսրության՝ խախտելով Ռուսական, Օսմանյան կայսրությունների և Իրանի տերության միջև ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում:

Ռուս-վրացական դաշնագրի 5-րդ կետով՝ կողմերը պայմանավորվում էին լիազոր ներկայացուցիչներ փոխանակել⁴⁹: Այդպես Ստ. Բուռնաշևը գնդապետի պաշտոնում նշանակվում է ծառայության Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության արքա Հերակլ Բ-ի և Իմերեթի Սողոմոն արքայի մոտ: Ռուսական ներկայացուցիչ լիազորությունները ամրագրված էին Գեորգիևսկի դաշնագրի 4-րդ կետով, համաձայն որի՝ վրաց թագավորն առանց լիազոր ներկայացուցչի «հետ նախնական համաձայնության» չէր կարող սահմանակից տիրակալների հետ հարաբերությունների մեջ մտնել: Ավելին, վրաց արքան պարտավորվում էր հարևան տիրակալներից ստացված նամակները քննարկել և նրանց բանագնացներին ընդունել միայն ռուսական լիազոր ներկայացուցչի ներկայությամբ և «խորհրդակցել» նրա հետ⁵⁰:

Հետևաբար Ստ. Բուռնաշևի կյանքում բացվում է ինք-

նադրստրման մի նոր էջ՝ նրանից պահանջելով հմուտ զինվորականի մասնագիտական որակների համադրում ճկուն դիվանագետի հմտությունների հետ: Այդ պաշտոնում նա մտնում է մինչև 1787 թ., երբ Ռուսաստանը Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունից դուրս է բերում իր երկու գումարտակներն ու ետ կանչում լիազոր ներկայացուցչին:

Երկրորդ ռուս-թուրքական պատերազմը (1787-1791 թթ.) Ստ. Բուռնաշևը դիմավորում է ռազմի դաշտում, իսկ Ռիմնիկի մոտ տեղի ունեցած փայլուն հաղթանակի համար (1789 թ.) նա ստանում է Ս. Գեորգիի 3-րդ աստիճանի շքանշան:

Պատերազմի ավարտին՝ 1791 թ., Ստ. Բուռնաշևը նշանակվում է Կուրսկի նահանգապետ, որտեղ «լավ կառավարելու» և ավելի քան 600 000 ռուբլի չվճարված հարկեր հավաքագրելու ու պետական գանձարան վերադարձնելու համար արժանանում է Ս. Վլադիմիրի 2-րդ աստիճանի շքանշանի⁵¹:

1797 թ. հունվարին Ստ. Բուռնաշևը Պավել Ա-ից ստանում է գաղտնի խորհրդականի նշանակում, իսկ զործարանատեր Ի. Գուշկովի ֆարիկայում ծագած դժգոհությունները հարթելու համար արժանանում է Ս. Աննայի 1-ին աստիճանի շքանշանի⁵²:

1798 թ. դեկտեմբերին Ստ. Բուռնաշևը դառնում է սենատոր՝ թողնելով նահանգապետի պաշտոնը: Սակայն 1800 թ. սեպտեմբերին պաշտոնանկ է արվում և միայն 1801 թվականին նոր կայսեր՝ Ալեքսանդր Ա-ի (1801-1825 թթ.) հրամանով վերադառնում զբաղեցրած պաշտոնին:

1801 թ. հոկտեմբերին Ստ. Բուռնաշևը վերադառնում է իր կալվածք (Կուրսկի նահանգ)՝ իրեն նվիրելով պետակա-

նույնպես կառավարման ձևի և բովանդակության մասին մտորումներին, որոնք նաև հանձնում է թղթին: Նա իր մահկանացուն կնքում է 1824 թ. մարտի 31-ին՝ կյանքի 81-րդ տարում, Կուրսկում:

Այսրկովկասում գտնվելու տարիներին Ստ. Բուռնաշևը հավաքել և գրչին էր հանձնել տարածաշրջանի քաղաքական պատմությանը վերաբերող տեղեկություններ, որոնց ակնատեսն էր ինքը: Այսպես՝ նրա «Վրաստանի պատկերը կամ Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության քաղաքական նկարագրությունը» աշխատությունը նվիրված էր Վրաստանի և հարակից տիրակալների հետ հարաբերություններին, ներքաղաքական իրավիճակին: Աշխատությունը հրատարակվել է Կուրսկում 1793թ.⁵³, ապա հետմահու՝ Թիֆլիսում 1896 թ.:

Այսրկովկասյան խանությունների և Վրաստանի քաղաքական պատմությանն է նվիրված Ստ. Բուռնաշևի «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրեթիժանական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի» վերտառությամբ ստվարածավալ մենագրությունը, որը նույնպես լույս է տեսել 1793 թ. Կուրսկում: Սակայն նրա հետաքրքրությունների շրջանակն ուրվագծվում էր Ռուսական կայսրության ռազմաքաղաքական շահերով՝ ներառելով ողջ Կովկասը, ինչպես նաև՝ «լեռնական ժողովուրդներին», մասնավորապես կաթարդացիներին, որոնց նվիրված աշխատությունը լույս է տեսնում 1794 թ., կրկին Կուրսկում⁵⁴:

Ստ. Բուռնաշևի գրչին են պատկանում նաև մի շարք չհրատարակված նյութեր⁵⁵:

Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի Ստ. Բուռնաշևի քարտեզագրական աշխատանքները: Վրաստա-

նում գտնվելու ընթացքում նա կազմում է տարածաշրջանին նվիրված 6 քարտեզ: Դրանցում ներկայացված երկրամասերի աշխարհագրության իմացությունն ուներ ռազմավարական և քաղաքական նշանակություն՝ միտված հեշտացնելու ռուսական զորքերի տեղաշարժը ողջ տարածաշրջանում: Այսպես՝ Ստ. Բուռնաշևը կազմել էր Մոզդոկից դեպի Թիֆլիս՝ Կովկասյան լեռներով անցնող ճանապարհի քարտեզը (1783 թ.): Տարածաշրջանում արագ կողմնորոշվելու և տեղաշարժելու համար մեծ արժեք էին ներկայացնում Կախեթի, Իմերեթի կարևոր տեղանքներն ընդգրկող հատուկ ուղեկցող քարտեզները, ինչպես նաև Քուբայիսից Թիֆլիս, Թիֆլիսից Փամբակ տանող ճանապարհների քարտեզագրումը: Նրա գրչին են պատկանում նաև վրացական թագավորությունների՝ Քարթլիի, Կախեթի, ինչպես նաև Իմերեթի թագավորության ու նրա իշխանությունների՝ Գուրիայի և Մեգրելիայի, հարակից շրջանների, Կովկասյան լեռներում ապրող ժողովուրդների գլխավոր քարտեզը (1784 թ.):

1786 թ. Ստ. Բուռնաշևը կազմում է նաև Պարսկաստանի գլխավոր քարտեզը՝ ընդգծելով նրա սահմաններում Ադրեթիժան նահանգի բոլոր տիրույթները, Իրաքի և Իրանի նախկին պետական այլ տարածքների աշխարհագրական տեղանքը:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎՎԱՍԻ ԺԸ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ԱՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ
«ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿԻ

1780-ական թվականներին Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության կովկասյան (տվյալ դեպքում՝ այսրկովկասյան) ուղղությունը ռազմական գործողություններից ոչ պակաս լարված ու պատասխանատու պայմաններ էր խոստանում: Այդ պատճառով Այսրկովկասում ռուսական ռազմաքաղաքական շահերի ներկայացուցիչ Ստ. Բոտնաշևի լիազորություններն անհամեմատ մեծ էին: Այդ մասին է վկայում ռուսական բարձրաստիճան ղեկավարության հետ նրա գաղտնի նամակագրությունը: Այսպես՝ դեռևս 1783 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Ստ. Բոտնաշևը վրացական երկու արքունիքներում որպես իշխան Գ. Պոտյոմկինի ներկայացուցիչ՝ «կոմիսիոներ» էր նշանակված: Նրան գաղտնի հանձնարարվում է Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության և Իմերեթի անվտանգության հարցերի ապահովության նկատառումներով կազմել դրանց նկարագրությունը⁵⁶: Իմերեթի քաղաքական իրավիճակին նա մանրամասն անդրադառնում է Վրաստանին նվիրված աշխատության մեջ՝ այդ հարցին առանձին ենթաբաժին նվիրելով⁵⁷: Հաշվի առնելով Ստ. Բոտնաշևի առաքելության կարևորությունը և Վրաստանի հեռավորությունը՝ որոշվում է նրան տարեկան լրացուցիչ 1200 ռուբլի հատկացնել⁵⁸:

Դեռևս 1783 թ. ապրիլի սկզբին իշխան Գ. Պոտյոմկին-Տավրիչեսկին Ստ. Բոտնաշևի դիվանագիտական գործունեության հաջողությունը գնահատում էր ըստ փոխանցվող լուրերի հաճախականության: Նա պահանջում էր տեղեկաց-

նել այն ամենի մասին, ինչն «օգտակար և անհրաժեշտ» կլիներ Նորին կայսերական Մեծությանը, «հատկապես»՝ հարևան իշխանությունների քաղաքական իրավիճակի վերաբերյալ⁵⁹:

Ռուսական իշխանությունները կարևորում էին Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորությունում սեփական ներկայացուցիչ ունենալու անհրաժեշտությունը նրանով, որ այդ պետության աշխարհագրական դիրքի, հարևան խաների դրության հետ քաղաքական դաշինքների, երկրի ներքին ու արտաքին իրավիճակի մասին ունեցած տվյալները ռուսական իշխանությունների մոտ սակավ էին: Այսպես՝ 1783 թ. հունիսի 16-ի հսերսոնից գրած իր նամակում իշխան Գ. Պոտյոմկինը Ստ. Բոտնաշևից պահանջում էր շտապ և մեծ ճշգրտությամբ կազմել Վրաստանի քարտեզը, հատկապես՝ թուրքական սահմանների հատվածը⁶⁰:

Ռուսական կառավարող շրջանակները մեծ հետաքրքրություն էին ցուցաբերում նաև Ճարի երկրամասում բնակվող ժողովուրդների նկատմամբ: Պ. Պոտյոմկինը 1783 թ. հոկտեմբերին գաղտնի հանձնարարություն է տալիս Ստ. Բոտնաշևին՝ ճշտել նշված ժողովուրդների աշխարհագրական տեղաբաշխումը Արևելյան Վրաստանի նկատմամբ, որքա՞ն զինված ուժ ունեն և ինչպե՞ս հնազանդեցնել նրանց⁶¹:

Ստ. Բոտնաշևը տարածաշրջանի քաղաքական դրության ներկայացումը վերնագրում է «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրեբեիժանական նահանգների և նրանց քաղաքական կարգավիճակի»: Տուրք տալով պատմական հիշողությանը՝ հեղինակը, ընդգրկված տարածքների նկատմամբ օգտագործում է «Ադրեբեիժան» անվանումը: Խոսքը Սեֆյան պետության (ԺՁ-ԺԸ դարեր) չորս՝ Իրաք, Ֆարս,

Աղբերայջան և հտորասան վարչաքաղաքական ու ֆինանսական մասերի բաժանված համակարգի բաղադրիչներից մեկի՝ Աղբերայջան միավորի մասին է⁶²: Վերջինս իր մեջ էր միավորում բուն Ատրպատականի (կենտրոնը՝ Թավրիզ), Չուխուր-Սա'ադի (կենտրոնը՝ Երևան), Ղարաբաղի և Շիրվանի բեկլարբեկությունները⁶³:

ԺԸ դարի երկրորդ կեսին ռուսական կառավարության պաշտոնական գրագրություններում Արևելյան Այսրկովկասը «Աղբերիժան» եզրույթով, իսկ նրա կառավարիչներին «աղբերիժանական խաներ» կոչելը «զուտ տուրք էր պարսից հիշողությանը»⁶⁴: Ասվածի համատեքստում է նաև ԺԸ դ. երկրորդ կեսի վավերագրերում խանությունները և նրանց քաղաքները «պարսկական» կոչելը⁶⁵: Օսմանյան Արդուլ Համիդ Ա սուլթանը (1774-1789 թթ.) նույնպես Այսրկովկասը շարունակում էր կոչել «Աղբերայջան», իսկ նրա խաներին՝ «աղբերայջանական խաներ» եզրույթով⁶⁶:

Այս հանգամանից ելնելով՝ Ստ. Բուռնաշևն «աղբերիժանական խաներ» է անվանում ոչ միայն Մարաղայի, Թավրիզի, Արդեբիլի (Արդավե) կառավարիչներին, այլև Երևանի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Նախիջևանի, Գանձակի և Ղարաբաղի խաներին⁶⁷: Մինչդեռ այս հանգամանքը խորհրդային պատմագիտության մեջ թյուր ըմբռնումների աղիթ է դարձել: Այսպես՝ Վ. Լևիատովն իր «Աղբերջանի XVIII դարի պատմության ակնարկներ» (Բաքու, 1948) ռուսումնասիրության մեջ այդ փաստն օգտագործում էր հիմնավորելու համար այն դրույթը, թե իբր «Աղբերջան» պատմաաշխարհագրական եզրույթն իր մեջ ներառում էր նաև Արաքսից հյուսիս ընկած տարածքները (Խորհրդային Աղբերջանի, ներկայումս՝ Աղբերջանի Հանրապետության քաղաքական սահ-

մանները)՝ «ապահովելով», այսպես կոչված, «Հյուսիսային» և «Հարավային» Աղբերջանների գոյության ու դրանց վերամիավորվելու պատմական իրավունքի թեզը:

Ըստ Վ. Լևիատովի՝ Ստ. Բուռնաշևը հիմնվում էր ոչ թե արաբական և իրանական գրավոր աղբյուրների տեղեկությունների, այլ Աղբերջանը լավ իմացող ժամանակակիցների հաղորդումների վրա: Հետևաբար նրա աշխատանքի հիմքում իբրև թե ընկած էր «կենդանի շարադրանքը»: Այնուհետև նա եզրակացնում էր, որ արդեն այն ժամանակ, երբ Ստ. Բուռնաշևը շարադրում էր իր աշխատանքը, ժամանակակիցները նկատում էին երկու Աղբերջանների բնակիչների «էթնիկ ընդհանրությունը», որը հնարավոր է դարձնում նրանց երկու հատվածների միավորումը⁶⁸:

Խորհրդային աղբերջանական պատմագիտության այս թեզի սխալականության մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ Ստ. Բուռնաշևի 1786 թվականին կազմած Պարսկաստանի գլխավոր քարտեզում Աղբերիժան նահանգն ընդգրկված էր իրանական պետական սահմաններում, որպես նրա վարչաքաղաքական անբաժան մաս⁶⁹: Ավելին, 1796 թվականին կոմս Վ. Ջուբովի գլխավորած Կասպիական արշավանքի մասնակից ռուսական բարձրաստիճան գինվորականները նախկին Շիրվանի բեկլարբեկության տարածքը կոչում էին «Հարավային Դաղստան» (Ղուբայի և Դերբենդի ներառմամբ)⁷⁰ կամ «Դաղստանյան Պարսկաստանի Հյուսիսային և Հարավային մասեր» (Դերբենդի, Ղուբայի, Շաքիի, Շամախիի, Բաքվի և Սալխանի ներառմամբ)⁷¹ եզրույթներով:

Վերջապես, հանդիսանալով ռուսական բարձրաստիճան գինվորական ու պետական գործիչ, Ստ. Բուռնաշևը

այսրկովկասյան իշխանությունների քաղաքական կողմնորոշման հարցում չի շրջանցում նաև թուրքական գործունը: Օսմանյան կայսրության հետաքրքրությունը իրանական պետության նախկին տարածքների նկատմամբ նա դիտարկում է 1780-ական թթ. գոյություն ունեցող ռուս-թուրքական հարաբերությունների հարթությունում: Փաստորեն նրա աշխատանքը գրվել է ժՄ դարի երկրորդ կեսի երկու ռուս-թուրքական պատերազմների միջև ընկած ժամանակահատվածում, երբ թուրքական կողմը ստիպված էր հաշտվել Քյուլուկ-Կայնարջի պայմանագրի (1774 թ.) հետ: Ավելին, 1783 թ. Գեորգիևսկի դաշնագրով ռուսական ռազմաքաղաքական դիրքերն էլ ավելի են ամրապնդվում: Սակայն քաղաքական ամենամեծ հարվածը Օսմանյան կայսրությունը ստացավ Ղրիմի խանության կորստով: Օսմանյան պետության կովկասյան քաղաքականության կովանը մնում էր Դադստանի սուննիադական ժողովուրդները (լեզգիներ, ավարներ և այլն) և այսրկովկասյան խանությունները: Աշխարհաքաղաքական բարդ տարածաշրջանում օսմանցիները շեշտը դնում են վերը նշվածների վրա՝ օգտագործելով կրոնական և դավանական նույնականությունը: Նրանց ուշադրությունից չէր վրիպել նաև Իմերեթը: Սողոմոն թագավորի մահից հետո Քուֆայիս է ժամանում օսմանյան մի աղա՝ Բարծր Դոան հովանավորությունը ճանաչել տալու նպատակով: Գեներալ-ֆելդմարշալ Գ. Պոտյոմկինը չսպասելով իմերեթական կողմի պատասխանը ստանալուն՝ 1784 թ. Ստ. Բուռնաշևին հանձնարարում է Թիֆլիսից մեկնել Քուֆայիս և հնարավոր միջոցներով պահպանել կայսերական իշխանության նկատմամբ անասանությունը⁷²:

Աշխատանքը շարադրելիս Ստ. Բուռնաշևը առաջնորդ-

վել է այն սկզբունքով, թե նկարագրված խանություններն ու իշխանությունները ինչպիսի քաղաքական դիրքորոշում ունեին Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորության նկատմամբ, առևտրատնտեսական ինչ նշանակություն ունեին վերջինիս համար:

Այսրկովկասի քաղաքական պատմության շատ հարցերի վերլուծությունը հեղինակը կատարում է ելնելով Ռուսական կայսրության շահերից: Նա՝ պատմական իրադարձությունների ակնատեսն ու ակտիվ դերակատարը, համառոտ, հաճախ՝ սուբյեկտիվ, քաղաքական վերլուծություններ է կատարում՝ սուր քննադատության ենթարկելով այսրկովկասյան խաների «հակավրացական» քաղաքականությունը, երբեմն էլ՝ անձնական որակավորումներ տալով: Սակայն դրանով հանդերձ, հեղինակը, ըստ էության, չի խեղաթյուրում պատմական դեպքերն ու իրողությունները:

Ստ. Բուռնաշևը տեղի խաներին ու առաջնորդներին անվանում է «ինքնիշխան» կամ «կախյալ»՝ մատնանշելով տարածաշրջանում նրանց գրաված քաղաքական դիրքն ու կարգավիճակը: Դրանով էր պայմանավորված որևէ խանի նկատմամբ Ռուսական ու Օսմանյան կայսրությունների և Իրանի տերության դիրքորոշումը, ճշտելով, թե վերջիններս որչափ կարող էին հաշվի նստել տվյալ իշխանության գոյության փաստի և նրա քաղաքական դերակատարման հետ: Հեղինակն այսրկովկասյան «ինքնիշխան» տիրակալներին բաժանում է «հզորների» և «նվազ հզորների»՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, թե նրանք որքան մարտիկ կարող էին ռազմի դաշտ դուրս բերել կամ լեռնական ժողովուրդներից (քնագրում՝ լեզգիներից) հավաքված որքան վարձկանների օգնությանը կարող էին դիմել:

խոսելով Դերբենդի և Ղուբայի Ֆաթի Ալի խանի մասին՝ Ստ. Բուռնաշևն իրավացիորեն նշում է, որ նա սերում է Ղայթաղի խանական տոհմից: Այս փաստը վկայում է, որ հեղինակը մեծ ճշգրտությամբ է ներկայացնում տարածաշրջանի պատմությունը՝ հետամուտ լինելով քաղաքական իրողությունների մանրակրկիտ ուսումնասիրությանը, ինչը հանդիսանում է նրա երկի պատմագիտական անուրանալի արժանիքը: Ի դեպ, Ֆաթի Ալի խանի՝ ղայթաղներից սերված լինելու մասին փաստերն անտեսվել են խորհրդային պատմագիտության կողմից: Խանի շուրջ երեք տասնամյակ ձգվող քաղաքական գործունեության համար աղբյուրանական խորհրդային պատմագիտությունը նրան կոչում էր «հայրենի երկրի միավորման մարտիկ», «Ադրբեջանի ազգային միավորման համար պայքարող մարտիկ»⁷³: Իրականում Ղուբայի խանը խելացի և հմուտ դիվանագետ-տիրակալ էր, որի գերագույն խնդիրն էր քաղաքական գերիշխանություն հաստատել Արևելյան Այսրկովկասի, ապա ողջ Այսրկովկասի և անգամ՝ Իրանի տերության նկատմամբ: Պարզ է, որ Ֆաթի Ալին որևէ կապ չունի այսօրվա ընկալմամբ «ադրբեջանցիներ» էթնիկ հանրության հետ:

Ստ. Բուռնաշևի լեզուն հստակ է, խոսքը՝ լակոնիկ: Նա իր մտքերը շարադրել է գինվորականին հատուկ հակիրճ ոճով, առանց այլաբանությունների: Այդ առումով նրա աշխատությունն էապես տարբերվում է ժամանակաշրջանի ճանապարհորդների, գիտական արշավախմբերի, առևտրական գործակալների կատարած գրառումներից և զերծ է գրական զեղումներից: Սակայն դրանով հանդերձ նրան հաջողվել է փոքրածավալ երկի շրջանակներում գրեթե ամ-

բողջությամբ ներկայացնել տարածաշրջանի քաղաքական պատմությունը:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ գտնվելով Թիֆլիսում՝ Ստ. Բուռնաշևը կարողացել է մեծ ճշգրտությամբ հաղորդել տարածաշրջանի քաղաքական պատմությանը, խաների փոխհարաբերություններին, ինչպես նաև տարածաշրջանի խոշոր պետությունների նկատմամբ նրանց քաղաքական դիրքորոշումներին վերաբերող մանրամասներ: Աշխատանքը շարադրելիս նա չի բացահայտում իր աղբյուրները: Սակայն, եթե նկատի ունենանք, որ այս երկը քաղաքագիտական է, այլ ոչ թե պատմագրական, ապա պետք է ենթադրել, որ նրա համար տեղեկատվական հիմք են հանդիսացել լուստական լայն ցանցի հաղորդումները: Օրինակ, այդպիսի մի աղբյուրի՝ Ուրմիայից Թիֆլիս ժամանած ասորի երիտասարդի մասին էր կայսրուհուն գրում Գ. Պոտյոմկինը⁷⁴:

Ըստ Ստ. Բուռնաշևի՝ Հերակլ Բ արքան ցանկացած պահի կարող էր անհրաժեշտ տեղեկատվություն ստանալ Օսմանյան կայսրություն ուղարկվող վանականների և սուլթանի հարեմում գտնվող վոացուհիների միջոցով⁷⁵: Ասվածի համատեքստում են նաև Իրանում գտնվող խաների և կառավարիչների մասին նրա փոխանցած տեղեկությունները, որոնք այսօր հնարավոր է ճշտել իրանական աղբյուրների օգնությամբ:

Ստ. Բուռնաշևի երկն առավելապես լուսաբանում է քաղաքական իրադարձությունները և, որպես գինվորական, հեղինակն իր ուշադրության կենտրոնում է պահում Այսրկովկասի խանությունների գինված ուժերի մասին տեղեկատվությունը:

Խանութիւնների քաղաքական իրավիճակի համառոտ ներկայացմանը զուգահեռ Ստ. Բոտնաշևն ընդհանուր պատկերացում է տալիս Հարավարևելյան Կովկասում բնակվող քրիստոնյաների տների թվաքանակի մասին: Ըստ նրա՝ Դերբենդի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շամախիի, Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաղաղի խանութիւններում բնակվող քրիստոնյաների քանակը կազմում էր 17800 տուն:

Ինչպես վերը նշվեց, Ստ. Բոտնաշևի երկը տարբերվում է ժամանակաշրջանի այլ հետազոտողների և գինվորականների աշխատություններից իր զուտ քաղաքական նկարագրությամբ: Ուստի քրիստոնյաների՝ հայերի, մասին տեղեկությունները պայմանավորված էին ռուսական պետության համար տարածաշրջանում հուսալի էթնիկ տարրի կարևորությամբ: Կրկնենք, որ քրիստոնյաների առկայությունն Այսրկովկասում ԺԸ դ. երկրորդ կեսին դիտարկվում էր ռուսական ռազմաքաղաքական շահերի համատեքստում:

Հավելենք, որ Ստ. Բոտնաշևի աշխատությունը շարադրվել է Եկատերինա Բ կայսրուհու հանձնարարությամբ, որպես Այսրկովկասում հեղինակի գտնվելու քաղաքական ու դիվանագիտական գործունեության բաղկացուցիչ մաս և նրա վրա դրված «առաքելության» ավարտական լուծում:

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՊՐՍՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱԴԻԵԲԻԺԱՆԱԿԱՆ
ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ՝

ԿԱՏԱՐՎԱԾ

ՔԱՐԹԼԻԻ ԵՎ ԿԱԽԵԹԻ ԱՐՔԱ ՆՈՐԻՆ
ՄԵՇՈՒԹՅՈՒՆ ԹԵՅՄՈՒՐԱԶԻ ՈՐԴԻ ՀԵՐԱԿԼԻ ՄՈՏ
ԳՏԵՎՈՂ ԳՆԴԱՊԵՏ ԵՎ ԿԱՎԱԼԵՐ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ
ԿՈՂՄԻՑ 1786 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

ԿՈՒՐՍԿ - 1793

ԱԴՐԵՔԻԺԱՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ [ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ] ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Ադրեքիժան⁷⁶ անվամբ հայտնի տարածքի ներկայիս դրության մասին, որին հյուսիսից սահմանակից են Վրաստանը, այսինքն՝ Քարթլիի և Կախեթի թագավորությունը⁷⁷ (թեպետ նրանք ևս մինչ այդ ադրեքիժանական հողերի կազմի մեջ էին մտնում), արևելքից՝ Կասպից ծովը և Գիլանի նահանգը, հարավից՝ Արաքի շրջանը, իսկ արևմուտքից՝ Թուրքիան:

1. **Դերքենդի** իշխանությունը թեպետ իր [աշխարհագրական] դիրքով պետք է համարվեր Դաղստանի տարածքը, սակայն, քանի որ Դերքենդ քաղաքը⁷⁸ 450 տարի առաջ գրավվել է պարսիկների կողմից⁷⁹ և նրանց իշխանությունը Նադիր շահի օրոք լիովին հաստատվեց [այստեղ], իսկ նրա ներկայիս կառավարիչ Ֆաթի Ալի խանը՝ Ադրեքիժանում տիրում է Բաքու և Սալիան⁸⁰ քաղաքներին և շատ այլ բնակավայրերի⁸¹, ապա Դերքենդի տիրակալը ևս համարվում է ադրեքիժանական խաներից մեկը:

Հնարավոր չէ որոշել **Դերքենդի** հողերի սահմանները, որպես իրենց դիրքով ինչպե՛ս Դաղստանին կից և Կասպից ծովի երկայնքով մինչև Շիրվանի սահմանները հասնող, այնպե՛ս էլ դեպի երկրի խորքը ձգվող Կովկասյան լեռների ուղղությամբ և Բաքու քաղաքի ու Սալիանի շրջակայքը [ձգվող] հավասարապես: Դերքենդցիների մոտ հարևանների հետ չընդհատվող պատերազմների պատճառով դրանք ևս ընդարձակվում ու նեղանում են ըստ [ուզման] հաջողությունների:

Ադրեքիժանական տիրակալներին կարելի է առանձնացնել որպես ինքնիշխանների և կախյալների, իսկ առաջիններին՝ հզորների և նվազ հզորների:

Դերքենդի կամ Ղուբայի խանը [խաների մեջ] հզորներից է: Նրան բավականին հարուստ են համարում: Նրա [ուզման] ուժը կազմում է 3000 մարդ: Սակայն իր հարեվանների դեմ [նախապատրաստվող] կարևոր ձեռնարկումների ժամանակ⁸² նա դիմում է ադրեքիժանական իրեն մոտ գտնվող մերձավոր խաների՝ Նուվսիի⁸³, Շիրվանի և Շուշիի, Դաղստանի տիրակալների ու թափառական լեզգիների օգնությանը: [Նա] Ղազիղումուխի (Կազիկումուխի)⁸⁴ Մուհամմադ (Մահմատ) խանի և [Թարքիի] շամխալ⁸⁵ Մուրթուզա Ալիի հետ դաշինքի մեջ է⁸⁶: Ավարիայի Ումմա կամ Օմար խանի⁸⁷ և Շուշիի Իբրահիմ խանի անհաշտ թշնամին է: Նուվսիի և Շամախիի խաների հետ ժամանակ առ ժամանակ ընդհարումներ է ունենում և, կախված հանգամանքներից, կարողանում է վերջիններիս ճնշել:

Հերակլ [Վրաց] արքայի հետ հազվադեպ է շփում ունենում և քանի որ Վրաստանից [բավականին] հեռավորության վրա է գտնվում, փոխադարձ անհամաձայնությունների պատճառ չկա: Հետևաբար չի կարելի խոսել նրանց [միջև] առանձնահատուկ թշնամանքի, կամ բարեկամության [գոյության] մասին:

Ընդհանուր առմամբ ադրեքիժանական բոլոր ինքնիշխան խաները միևնույն վերաբերմունքն ունեն ոռոսական կողմի նկատմամբ: Նրանք վախենում են, որ Ռուսաստանի ուժը կզրկի իրենց ինքնիշխանությունից կամ ավելի ճիշտ՝ ինքնուրույնությունից և դրա հետ միասին կառավարման եվրոպական ձևը մոտք կգործի իրենց սահմանները: Այս

երևակայական վտանգը նրանց ներքաշում է Թուրքիայի հետ համաձայնության մեջ [մտնել]⁹⁰, որպեսզի խոչընդոտեն Վրաստանում մեր հաստատմանը և ոչ միայն հովանավորչական իշխանության տարածմանը, նաև՝ դաշինքներ կնքելուն, քանզի պարսիկները կրոնական հակվածությամբ ավելի մոտ են թուրքերին, քան մեզ⁹¹: Բայց թուրքական նախարարության հնարքները, օգտագործելով այդ հանգամանքը, վախից թեքում են նրանց իրենց կողմը: Վրաստանի շրջակա ժողովուրդների հետ թուրքական [իշխանությունների] շփումների և սահմանակից խմբապետերի գործողությունների մասին լուրերից պարզ է դառնում, որ Բարձր Դուռը հանգիստ չի դիտում ռուսական գերիշխանության տարածումը և իր հարևանությամբ նրա հաստատումը այնպիսի մի երկրում⁹², որտեղից ուժեղ ցնցումներից նա հիմնավոր պատճառներ ունի զգուշանալու: Չնայած նրա բոլոր հավաստիացումներին, որոնցով պարտավորվում էր Ռուսաստանի հետ մշտական խաղաղություն պահպանել⁹³, նա [այնուամենայնիվ] չի հրաժարվի կողմնակի ճանապարհներով սույն սահմանների անդրորդ խախտելուց, թեպետ աղբյուրից հանրապետական բոլոր խաներն իրենց անկարության ու փոխադարձ անդադար անհամաձայնության հետևանքով վտանգավոր լինել չեն կարող: Սակայն Վրաստանի համար հույժ օգտակար է նրանց դաշինքը առևտրի, մանավանդ Վրաստանում բնակվող մահմեդական ժողովուրդներին հնազանդության մեջ պահելու համար, քանզի նրանք, տեսնելով Վրաստանի նկատմամբ իրենց հարևան կրոնակիցների թշնամական վերաբերմունքը⁹⁴ ըմբոստանում են և տարբեր պատրվակներով հրաժարվում հարկեր վճարել ու արքային անհրաժեշտ [ռազմական] ծառայություն⁹⁵ մատուցել:

Տաթև Ալի խանի մասին առանձնահատուկ պետք է խոսել: Նա իր [տիրույթների աշխարհագրական] դիրքով բուլղից ավելի մոտ լինելով Ռուսաստանին՝ իրեն ամենից շատն է վտանգի ենթարկված համարում⁹⁶ և վախենում է իր առաջին իսկ հակառակ գործողության պատճառով գրկվել տիրույթներից: Այս վախը նրա մեջ ծնում է իրար հակասող գործողություններ⁹⁷: Առաջինը նրան մղում էր դեպի թուրքական խարդավանքները, երկրորդը՝ սաստկացնելով նրա վախը Ռուսաստանի պատժից՝ դրդում է նրան Ռուսաստանին տալու է՛լ ավելի հավաստիացումներ իր հավատարմության մասին⁹⁸: Ընդհանրապես, բոլոր աղբյուրից հանրապետական տրամադրությունների իրական չափանիշը նախ և առաջ երկու կայսրությունների սահմաններից հեռու կամ մոտ գտնվելն է:

Ոչ միայն ողջ Պարսկաստանում, այլև թուրքական սահմաններում որպես իրական մարգարեություն տարածվել է Դերբենդի մասին ընդունված նախապաշարմունքը, թե երբ քրիստոնյաներն այն գրավեն, մահմեդականների հավատի և իշխանության կործանումն անխուսափելի կլինի:

Դերբենդ քաղաքում և [շրջակա] բնակավայրերում հաշվվում է մինչև 1000 տուն քրիստոնյա⁹⁹:

II. Նուխի-Շաքիի⁹⁸ խանությունը ստեղծվել է 36 տարի առաջ, հնուց ի վեր Վրաստանին պատկանող հողերի վրա, Նաղիր շահի մահից հետո Պարսկաստանում ծայր առած խառնակությունների ժամանակ⁹⁹: Մինչ այդ Նուխի քաղաքն ու նահանգը կառավարում էին շահերի նշանակած մելիքները: Ներկայիս խանի պապը՝ հասարակ ծագում ունեցող Հաջի Չելեբին (Հաջիչալաբ)¹⁰⁰, հավաքելով թափառականների

մի ամբոյս, զինված հարձակմամբ տիրում է քաղաքին և, սպանելով մելիքին, դառնում տիրակալ ու իրեն խան հռչակում¹⁰¹:

Նուխիի [խանության] սահմանները՝ հյուսիսից Ղազի-ղումուխ (Կազիկումուխ) իշխանությունն է, արևելքից՝ Շիրվանը, հարավից Կուր գետը, իսկ արևմուտքից՝ Ալազան գետի ափին ապրող լեզգիները: Այս ոչ մեծ իշխանության տիրակալ Մուհամմադ (Մեհմեդ) Հասան խանն ինքնիշխան է, քայք քիչ նվազ, որը [մարտի] դաշտ 2000-ից ավելի մարդ դուրս բերել չի կարող և, քանի որ բավարար եկամուտներ չունի, ապա որևէ [ոազմական] նախաձեռնության համար լեզգիների վարձել չի կարող¹⁰²: Նա միանում է Պարսկաստանում ամենաանհանգիստ ոգի ունեցող դադատանցիներին՝ ընդդեմ իր հարևանների: Երբեմն նա դաշնակցում է Ղազիղումուխի (Կազիկումուխ)¹⁰³, Դերբենդի, Շամախիի խաների, ախունդի¹⁰⁴ և Թաբասարանի¹⁰⁵ ղաղիների¹⁰⁶ հետ ընդդեմ Իբրահիմ խանի, [նաև] Ճար-Բելոկանի բնակիչների հետ Նուխիի խանը հաճախակի ավազակային հարձակումներ է գործում:

Հերակլ արքայի հետ նա առերես բարեկամության մեջ է: Գանձակում (Գենջա) Հաջի բեկի բարձրացրած նախորդ խռովության ժամանակ նա գլխավոր դերակատարություն է ունեցել և այժմ Գանձակի (Գենջա) Ռահիմ (Ռեգեմ) խանի հետ առանձնահատուկ բարեկամություն ունի:

Ռուսաստանի նկատմամբ նրա տրամադրվածության մասին առանձնապես ոչինչ չկա ասելու: Նրա գիտակցությանը հասու չէ Ռուսաստանի ողջ ուժը և [գործողությունների] բոլոր հետևանքները: Նա Վրաստանի դեմ ընդհանուր դաշնության մեջ է և առաջնորդվում է այն նույն պատ-

ճառներով, ինչ որ վերը նշվեց արդրեթիժանական խաների մասին: Մուհամմադ (Մեհմեդ) Հասան խանի¹⁰⁷ նստավայրը Նուխի ոչ մեծ քաղաքն է:

Նուխիի խանությունում հաշվվում են շուրջ 1000 տուն քրիստոնյաներ:

III. **Շիրվանը** նախկինում համարվում էր Պարսկաստանի մերձծովյան առանձնահատուկ նահանգներից մեկը¹⁰⁸, սակայն այժմ արդրեթիժանական հողերի թվին է պատկանում¹⁰⁹: Իշխանության սահմանները՝ հյուսիսից Դերբենդի հողն է, արևելքից՝ Կասպից ծովն ու Բաբու քաղաքի շրջանը, հարավ-արևմուտքից՝ Կուր գետը, արևմուտքից՝ Նուխիի իշխանությունը:

Շիրվանի իշխանության տիրակալներ Մուհամմադ (Մահմադ) Սայիդ խանն¹¹⁰ ու նրա հարազատ եղբայր Քոռ (Կույր)՝ Աղասի խանը ապրում են Աղսու կամ Նոր Շամախի¹¹¹ գլխավոր քաղաքում: [Խաներն] ինքնիշխան են, քայք քիչ հզոր, 3000-ից ոչ ավելի սեփական զորք ունեն և բավակա-նաչափ լեզգիների վարձել չեն կարող: Երբեմն Դերբենդի խանի ճնշումներին ենթարկվում են և որոշ առումով նրանից կախվածության մեջ են¹¹²: Այժմ նրանք ընդհանուր դաշինքի մեջ են իրենց մշտական թշնամի Իբրահիմ խանի դեմ: Վրաստանի հետ առևտրային փոխհարաբերություններ ունեն, իսկ քաղաքական հարաբերություններ արքայի հետ հազվադեպ են ունենում:

Շիրվանում 2000 տուն քրիստոնյաներ են հաշվվում:

IV. **Բաբու** ծովափնյա քաղաքն ու նավահանգիստը¹¹³ Կասպից ծովի 40 բնակավայրերի հետ միասին մշտապես

կառավարվել են պարսից շահերի նշանակած հատուկ կառավարիչների կողմից¹⁴: Քաղաքը նախկին շահերի կողմից կառավարման էր հանձնվել Ֆաթի Ալի խանի նախնիներին: Բաքվի ներկայիս Միրզա Մուհամմադ (Մեհմեդ) խանն ամուսնացել է Ֆաթի Ալի խանի քրոջ հետ և այդ դաշինքով ժամանակ առ ժամանակ ընկնում է նրանից բավական [մեծ] քաղաքական կախվածության մեջ¹⁵: Քանի որ այժմ նա գտնվում է Ֆաթի Ալի խանի ենթակայության տակ, ուստի և նրա ունեցվածքը պատկանում է Դերբեդի խանին: Նրա օրոքերի թիվը 600 հոգուց ավելի չի լինի, սակայն նավթից ու աղից մեծ եկամուտներ ունի¹⁶:

Բաքվում քրիստոնյա վաճառականների մի քանի ընտանիք է ապրում:

V. Թելե (Թալա) Հասան խանը Մուղանչուում [Մուղանի դաշտում] բնակվող քոչվոր թարաքամա¹⁷ ժողովրդի տիրակալն է: Նրանց թիվը կազմում է 1500 ընտանիք և [նրանք] Ֆաթի Ալի խանից կախվածության մեջ են: Հողագործ ժողովուրդ է, ունի իր հատուկ լեզուն և մահմեդական օրենքի (հավատքի) են:

VI. Շաղաղիները քոչվոր քրդական ժողովուրդ են, թվով 7 կամ 8 հազար ընտանիք, անասնապահ և ուզմատենչ են, մահմեդական կրոնի¹⁸: Մինչ այդ նրանց ընդհանուր քանակը եղել է մինչև 12000 ընտանիք: Ձմռանը քոչում են Մուղանչուում [Մուղանի դաշտում], իսկ ամռանն ապրում Արդեբիլի (Արդավեյ) և Թավրիզի միջև գտնվող Սավալան կոչվող լեռներում: Նրանց տիրակալ Սադեղ խանը Թավրիզի խանից կախվածության մեջ է:

VII. Շահսանները մահմեդական դավանանքի ժողովուրդներից են, որոնք 200 տարի առաջ դուրս են եկել թուրքական սահմաններից, թվով 40000 ընտանիք¹⁹: Նրանցից մինչև 30000 ընտանիք ցրվել են Պարսկաստանի տարբեր շրջաններում, իսկ մնացածները ձմեռը քոչում են Մուղանչուում, ամռանը բնակվում են Թավրիզի և Արդեբիլի (Արդավեյ) միջև գտնվող լեռներում: Անասնապահ, բայց ռազմատենչ ժողովուրդ է: Լավագույն զորքը նրանցից էր [հավաքվում] Նադիր շահի օրոք: Նրանք մահմեդականներ են: Նրանց տիրակալը՝ Նաջաֆ Դուլի խանը, Արդեբիլի (Արդավեյ) Նազար Ալի (Նազարեյի) խանի մահից հետո գրավում է Արդեբիլը (Արդավեյ) և այժմ այնտեղ է գտնվում:

VIII. Շուշին²⁰ գյուղ է եղել և պատկանել է Ղարաբաղի Սոնախների հայկական հինգ մեյիքներից Շահնազարին²¹: Փանահը՝ Ջևանշիրի գյուղի ավագի որդին²², օգտվելով Նադիր շահի մահից հետո [Իրանում] ստեղծված խառնակ իրավիճակից, հավաքում և տիրում է թափառականների, հզորանում է Սոնախում, իրեն խան հռչակում²³:

Նրա որդի Իբրահիմը (ներկայիս խանը), ամուսանալով հայ մեյիք Շահնազարի դստեր հետ, կառուցեց Շուշում ամրոց²⁴, ուրիշ բնակավայրեր զավթեց Նախիջևանում ու Ղարաբաղում և տիրեց Գանձակ (Գենջա) քաղաքին²⁵: Նա համաձայնության եկավ Հերակլ արքայի հետ, որ մասնակից դառնա իր նախածեռնություններին և չխանգարի իր հաջողություններին: Այդպիսով ամրացնելով իր իշխանությունը՝ հիմնում է Շուշիի խանությունը Ղարաբաղի և Նախիջևանի հողերի վրա:

Իբրահիմ խանը ինքնիշխան է և Ադրեթիժանում հզոր, հայերի հետ միասին ունի մինչև 7000 զինվոր¹²⁶: Իբրահիմ խանը, ինչպես և իր հայրը, ավազակային հարձակումներով մեծ հաջողություններ է ունենում ու հարստանում: Այնպես որ անհրաժեշտության դեպքում կարող է մեծ քանակությամբ լեզգիների վարձել¹²⁷:

Շուշիի խանի տիրույթը¹²⁸ հյուսիսից սահմանակից է Գանձակ (Գենջա) քաղաքի շրջանին, և Կուր գետը բաժանում է այն Ղուփսիի խանությունից, հարավ-արևելքից Արաքս գետը բաժանում է խանության տարածքը Մուղանչույից [Մուղանի դաշտից] և Ղարադաղից, իսկ արևմուտքից՝ [սահմանակից է] Նախիջևանին:

Իբրահիմ խանը անհաշտ թշնամություն ունի Դերբենդի Ֆաթհ Ալի խանի հետ¹²⁹, որը թեև իր դաշնակիցների հետ, ինչպես վերը նշվեց, մշտապես ձգտում է նրա դեմ պատերազմել, սակայն նա [Ղարաբաղի խանը], հույսը դնելով իր աշխարհագրական ամուր դիրքի և Շուշի ամրոցի անադիկության վրա՝ իրեն վտանգված չի զգում ծնուն ամիսներին, իսկ ամռանը Ղարաբաղում սաստիկ շոգերին լեռնական ժողովուրդներն ի վիճակի չեն դիմանալ:

Նոր թշնամություն էր հասունանում նրա [Իբրահիմ խանի] և Խոյի Ահմեդ խանի միջև¹³⁰, բայց իր զարմիկի [ձեռքով] նրա [Ահմեդ խանի] սպանությունից հետո հայտնի չէ, թե նա [Իբրահիմ խանը] ինչ հարաբերություններ ունի նոր խանի հետ:

Նա [Ղարաբաղի խանը] խիստ չարացած է Գանձակի (Գենջա) Ռահիմ (Ռեզեմ) խանի դեմ, սակայն միայն Հերակլ արքայի նկատմամբ ունեցած հարգանքից ելնելով իրեն գապում է: Վերջինս [Հերակլը] Օմար խանի և Կախեթի մահմե-

դական ժողովուրդների կողմից նրան պատճառած անհանգստությունների հետևանքով ստիպված էր Ռահիմ (Ռեզեմ) բեկին ճանաչել Գանձակի (Գենջա) խան, քանի որ նա էլ հավատարմություն էր հայտնում նրան [Հերակլին]: Իբրահիմ խանը տարբեր պատճառներով ու հիմնականում Գանձակի (Գենջա) կորստի պատճառով թշնամություն ունի նաև Չուխուրի խանի¹³¹ հետ:

Դաղստանի տիրակալներից Ավարիայի խանը նրա դաշնակիցն է՝ ելնելով ազգակցական կապերից¹³² ու քաղաքական հաշվարկներից, [Իբրահիմ խանը] հովանավորում է Նախիջևանի Արաս Ղուլի խանին, որը մինչ այդ [վրաց] արքայի օգնությունն էր փնտրում և ջանում վերականգնել նրան Նախիջևանում՝ դնելով իրենից կախվածության մեջ:

Հերակլ արքայի հետ նա 26 տարի անընդմեջ բարեկամություն է ունեցել¹³³: Վերջին երեք տարին թեև իրեն անհավատարմության մեջ կասկածելու զանազան առիթներ է տվել [Իբրահիմ խանը], սակայն բացահայտ ցույց չի տվել իր անբարյացակամությունը և ամեն կերպ հավաստիացնում է արքային իր անկեղծության մասին: Խոյի նախկին խան Ահմեդի գաղտնի գլխավոր դաշնակիցն էր Վրաստանի հարակից մահմեդական ժողովուրդների հետ վերջինիս [Հերակլի] դեմ: Բայց քանի որ Ահմեդ խանը սպանված է, իսկ նրանց հրահրող տերությունը չիրականացրեց իր խոստումները, ուստի և ավելի փափկեց, թեև պարսիկների ոչ միայն խոստումներին, այլև երդումներին, խարդավանքին, վստահելի չի կարելի: [Հերակլ] արքայի նկատմամբ նրա [Իբրահիմ խանի] վերաբերմունքից կարելի է եզրակացնել նաև [քայլերը] Ռուսաստանի հանդեպ նրա տրամադրվածության մասին:

Շուշիի խանի իշխանության տարածքում հաշվվում է 7000 տուն քրիստոնյա:

IX. **Գանձակը** (Գենջա)¹³⁴ վաճառականների ոչ փոքր քաղաք է¹³⁵: Նրա խաները նախկինում տիրում էին ողջ Ղարաբաղին¹³⁶, իսկ երբ Իբրահիմ խանը նվաճեց Գանձակը (Գենջա), գերի վերցրեց Մուհամմադ (Մահմադ) խանին ու պատանդ էր պահում¹³⁷, Հերակլ արքան Իբրահիմ խանի հետ մասնակցում էր քաղաքի կառավարմանը՝ ունենալով այնտեղ յուրաքանչյուրն իր կառավարիչը¹³⁸: 1780 թ.¹³⁹ խանական ընտանիքից Հաջի բեկը բնակիչներին խոտվության դրդեց և վտարեց արքայի [Հերակլի] և խանի [Իբրահիմի] կառավարիչներին: Շուրջ մեկ տարի այն [խանությունը] այդ կարգավիճակում էր: Մինչև որ գերության մեջ մահացած Մահմադ խանի հարազատ եղբայր Ռահիմ (Ռեզեմ) բեկը փախչում է Շուշիից ու մտնում է Գանձակ (Գենջա): Այնտեղի տիրակալն է դառնում՝ հավատարմություն հայտնելով [վրաց] թագավորին, որը ստիպված է լինում նրան խան կոչել [ճանաչել], ինչին Իբրահիմ խանը թեպետ բացահայտ չէր առարկում, սակայն բոլորովին չէր ցանկանում: Քանի որ նրա նպատակն էր այստեղ [Գանձակում] թողնել իրեն հավատարիմ Ջավադ խանին: Ռահիմ խանը տիրում էր միայն քաղաքին ու նրա շրջակա տարածքներին՝ գրեթե առանց բնակավայրերի: Սակայն խանը երկար ժամանակ չի կարող անկախ լինել և վաղ թե ուշ պետք է ընկնի կամ Հերակլ արքայից կամ էլ Իբրահիմ խանից լիակատար կախվածության մեջ¹⁴⁰:

Քաղաքում ու շրջակայքում հաշվվում է 3000 ընտանիք, որոնց կեսը հայկական օրենքի [դավանանքի] են¹⁴¹ և

հարուստ վաճառականներ: Նրա [խանության] կախվածությունը կամ դաշինքը Թիֆլիսի հետ շատ օգտակար է. Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի հետ կատարվող հիմնական առևտուրը կատարվում է Գանձակի (Գենջա) միջոցով: Այնտեղ [Գանձակում] տեղի ունեցած խոտվության պատճառով Թիֆլիսում անհրաժեշտ ապրանքների մեծ պակասություն կար: Նախկինում Գանձակը (Գենջա) Ղարաբաղի մայրաքաղաքն էր, որին պատկանում էին Շամշադիյի ու Շամխորի դագախները¹⁴², բայց այս հարյուրամյակի սկզբին նրանք անցան Վրաց արքաների գերիշխանության ներքո¹⁴³:

X. **Երևանը** քաղաք և նույնանուն ոչ փոքր տիրույթ է Արաքս գետի ձախ ափին¹⁴⁴: Նրա սահմանները հյուսիսից ու հյուսիս-արևելքից Վրաստանն է, հարավից՝ Նախիջևանը, արևմուտքից՝ Թուրքիան: Նրա տիրակալ Մուհամմադ (Մահմադ) խանն անչափահաս է և անմիջական կախվածության մեջ է Հերակլ արքայից, որն իր հոր՝ Թեյմուրազ արքայի հետ 40 տարի առաջ Երևանի խանությունը նվաճեց¹⁴⁵ և նրա [Մահմադի] հորը՝ Երևանի տիրակալ Հուսեյն բեկին, խան դարձրեց՝ հավերժ հպատակության մասին նրանից գրավոր պարտավորություն վերցնելով:

Երևանի խանը կարող է [ռազմի դաշտ] դուրս բերել մինչև 5000 զորք¹⁴⁶, որոնց մեկ երրորդը հայեր են: Բացի այդ նրա իշխանության տակ են գտնվում Արաքս գետի աջ ափին բնակվող քոչվոր քրդերը, որոնք ամռանը գնում են [եռները, իսկ ձմռանը [լինում]] Երևան քաղաքի շրջակա բնակավայրերում՝ երկու առաջնորդների իշխանության տակ: Նրանց քանակը տատանվում է 2000-3000 ընտանիքի սահմաններում, քանի որ քոչելու հետևանքով նրանց

թիվն ավելանում կամ պակասում է: Մակու¹⁴⁷ բերրը և շրջակա տարածքը գտնվում են հատուկ կառավարիչ Ալի Սուլթանի իշխանության ներքո, որի ենթակայության տակ է գտնվում 600 տուն [քնակչություն]:

Արարատյան պատրիարքը [կաթողիկոսը], որի հովվության ներքո են [այս] երկրների հայերը, ապրում է Էջմիածնի վանքում, գտնվում է նրա հովանավորության ներքո և հարկ է վճարում 5000 ոտաբի, որպեսզի հայկական գյուղերում մահեռականներ չքնակեցվեն, երբեմն էլ՝ 1000 կամ 2000 ոտաբի որպես վարկավորում, որը երբեք չի վերադարձվում:

Երևանը [վրաց] արքային հարկի տեսքով տարեկան 6000 թաման էր վճարում, որը հավասար է 6000 արծաթ ոտաբու¹⁴⁸: Սակայն արքային հավատարիմ ու նվիրված Հուսեյին խանի մահից հետո¹⁴⁹ նախկին Ղուլամ (Ուլամ) Ալի խանն¹⁵⁰ ու ներկայիս խանը, Խոյի խանի դորմամբ, տարբեր պատճառաբանություններով չեն վճարում: Որքան էլ փորձում են թշնամիները մեծ հուսադրումներով և սպառնալիքներով օտարել Երևանը Հերակլ արքայից, մինչ այժմ այդ գործում հաջողություն չեն ունեցել: Քանի որ այս գործի նախաձեռնող Խոյի Ահմեդ խանը սպանված է, ուստի այն գտնվում է [Հերակլ] արքայից կախվածության մեջ:

Երևանի խանը կախված լինելով արքայից՝ մյուս խաների հետ ոչ թշնամություն և ոչ էլ առանձնապես երևացող դաշինքներ չունի, բացառությամբ գաղտնիներից:

Երևանի նահանգում հաշվվում է 3000 տուն քրիստոնյա:

XI. **Նախիջևան** քաղաքը և շրջանը¹⁵¹ նույն անունն են կրում, [շրջանը] սահմանակից է հյուսիսից Երևանի նահան-

գին, արևելքից՝ Իբրահիմ խանի իշխանությանը, հարավից ու արևմուտքից՝ Արաքս գետով բաժանվում է Թավրիզի և Խոյի իշխանություններից ու Երևանի քրդերից:

Այս հողի տեր Ջաֆար Ղուլի խանն ինքնիշխան, սակայն սակավազոր և ամենևին էլ ոչ հարուստ տիրակալ է, զորքի թիվը 1000-ից ավելին չէ: Նա առանձնահատուկ մտերմություն ուներ Խոյի Ահմեդ խանի հետ և բավականին նվիրված էր նրան, քանի որ պաշտպանում էր նրան Արաս Ղուլի խանից, որը հավակնում էր [տիրելու] Նախիջևանի խանությանը¹⁵²: Այդ իսկ պատճառով նա [Նախիջևանի խանը] հնազանդ էր Խոյի խանին:

[Ջաֆար Ղուլի խանը] այժմ հարևանների հետ բացահայտ թշնամություն չունի:

Հերակլ արքայի նկատմամբ նրա բարի վերաբերմունքի վրա հույս դնել չի կարելի, քանի որ նրան հայտնի է, որ Արաս Ղուլի խանը խնդրում էր արքայի հովանավորությունը¹⁵³:

Նախիջևանում քրիստոնյաների թիվը 500 ծով է¹⁵⁴:

XII. **Ղարաղաղը** բնակեցված ու բերրի, բավական ընդարձակ տարածք է: Արևելքից այն սահմանակից է Մուղանչլիին (Մուղանի դաշտին), թափշներին, հարավից՝ Արդեբիլին (Արդավել), արևմուտքից՝ Թավրիզի իշխանությանը, հյուսիս-արևմուտքից Արաքս գետով բաժանվում է Իբրահիմ խանի տիրույթներից:

Ղարաղաղի Մուստաֆա խանն իր համար նստավայրքաղաք չունի և բնակվում է Ահար կոչվող բնակավայրում: Նա պատերազմի մեջ էր Իբրահիմ խանի հետ, գերվել է և պահվել նրա մոտ: Նրա տիրույթների կեսին տիրացել է Իբ-

րահիմ խանը, իսկ մյուս կեսին՝ Խոյի Ահմեդ խանը, և կառավարվում էին նույն ցեղի ներկայացուցիչների կողմից¹⁵⁵: Այնուհետև, Խոյի և Շուշիի խաների համաձայնությամբ [Մուստաֆան] վերականգնվել է իր տիրույթներում: Մուստաֆա խանը թեև ինքնիշխան է, սակայն որոշ առումով երկու խաներից կախման մեջ է և հարուստ չէ: Նա մարտի դաշտ չի կարող դուրս բերել 2000 հոգուց ավելի: Իր և Շուշիի խանի զորքերի հետ արջավել է Թավրիզ: Հերակլ արքայի հետ որևէ հատուկ հարաբերություններ չունի, սակայն Վրաստանի նկատմամբ տրամադրված է այնպես, ինչպես մյուս խաները:

Քրիստոնյաների թիվն այս իշխանության տարածքում հաշվվում է մինչև 300 տուն:

XIII. **Թալիշը** ոչ մեծ տարածք ունեցող անտառաշատ երկիր է, որտեղ շուրջ 4000 տուն է հաշվվում: Այն ընկած է Գիլանի և Ղարադաղի միջև: Նրա տիրակալ Ղարա խանն ապրում է ամուր վայրերում, քաղաք չունի, ինքնիշխան է, բայց սակավազոր, հարուստ չէ, սեփական զորք կարող է ունենալ մինչև 2000 լավ զինված հետևակ: [Նա] դաշինքի մեջ է Գիլանի, Դերբենդի և Շուշիի խաների հետ ու ներկայումս ոչ ոքի հետ թշնամություն չունի:

XIV. **Մեջքիները** քաղաք է ոչ մեծ նահանգով, որը նախկինում պատկանում էր Արդեբիլին (Արդավել), բայց երբ Նաջաֆ խան շահսևանը գրավեց այն, նախկին խան Նազար Ալիի (Նազարեյի) որդի Նասիր խանն իր աներոջ՝ Իբրահիմ խանի օգնությամբ պահեց քաղաքը և պահպանեց իր իշխանությունը: Ինքնիշխան է, սակայն՝ ոչ հզոր, և զորքի թիվը

հասնում է 1000-ի, ոչ ոքի հետ թշնամություն չունի, բայց աներոջը հնազանդ է:

XV. **Արդեբիլը** (Արդավել)¹⁵⁶ ամրոց է ոչ մեծ տիրույթով և գտնվում է Գիլանի ու Թավրիզի միջև: Շահսևանների տիրակալ Նաջաֆը գրավել է այն 1784 թ.: Այս խանն ինքնիշխան է, սակայն՝ քիչ հզոր ու ոչ հարուստ: Նախկին խան Նազար Ալին (Նազարեյի) 2000 զինվորից ավելին չուներ, իսկ այժմ Մեջքիների անջատվելուց հետո, Նաջաֆ խանը դրանից էլ քիչ զորք ունի: Իբրահիմ խանի հետ առանձնահատուկ բարեկամություն ունի, թշնամություն ոչ ոքի նկատմամբ չունի:

XVI. **Թավրիզը** ոչ միայն Արդեբիժանի, այլև ողջ Պարսկաստանի լավագույն և ամենահարուստ քաղաքներից է¹⁵⁷: Այս տիրույթը հյուսիսում Նախիջևանից բաժանվում է Արաքս գետով, արևելքում Կարասու գետով անջատվում է Ղարադաղից ու Արդեբիլից (Արդավել), իսկ Գիլանից՝ լեռնաշղթայով: Հարավից Արաքի նահանգն է ու Մարաղան, արևմուտքից Խոյի իշխանությունն է:

1785 թ. Խոյի Ահմեդ խանը ազդեցիկ թավրիզցիների դավաճանության հետևանքով կարողացավ տիրել քաղաքին և նրա խան Հեղայաթին (Հուդիաթ) գերի վերցնել, իսկ երբ Ահմեդ խանը սպանվում է, Հեղայաթ (Հուդիաթ) խանն ազատություն ստանալով կրկին տիրանում է Թավրիզին: Նրա [Թավրիզի] բնակիչները, բացառությամբ 500 տուն հայերի¹⁵⁸, մահմեդականներ են: Թավրիզի խանը կարող է ունենալ մինչև 10000 զինվոր, ինքնիշխան է և բավական հարուստ: Ներկայումս այնտեղ խառնակությունների պատ-

ճառով որևէ խանության քաղաքական իրավիճակի հարցն անհայտ է՝ հաստատվել է արդյոք նա այնտեղ, ո՞ւմ հետ կրկին դաշինք կկազմի, թե՞ պատերազմ կսկսի: Հերակլ արքայի հետ Թավրիզը հազվադեպ է հարաբերություններ ունենում, այն էլ միայն փոխադարձ հարգանքի շրջանակներում և այն դեպքում, երբ վաճառականներ են գալիս այնտեղից Թիֆլիս: Ուրմիայի խանի հետ թշնամություն ունի և պատերազմի դեպքում զորքեր է վարձում Թուրքիայից:

Թավրիզին է այժմ պատկանում **Մարանդա** քաղաքն իր շրջակայքով, որտեղ նախկինում Թավրիզից կախված խաներ էին [իշխում]⁵⁹: Այժմ այնտեղ խաներ չեն նշանակվում, իսկ վերջին խանի որդիներն ապրում են քաղաքում՝ չունենալով ո՛չ իշխանություն, ո՛չ ուժ: Սակայն ներկայիս խառնակությունների հետևանքով հնարավոր է, որ Մարանդան կրկին խանություն դառնա:

XVII. **Մարաղան** ընդարձակ, բավականին բնակեցված, բերրի տարածք է⁶⁰: Գտնվում է Արաքի սահմաններին մոտ: Կախյալ է եղել Թավրիզի խաներից, ներկայիս Ահմեդ խանն ինքնիշխան է: Նա իր հարստությամբ ու երկրի բերրիությամբ բավականին հզոր է: [Ահմեդ խանի] զորքը հասնում է 3000 [մարտիկ]ի, անիրաժեշտության դեպքում վարձում է բալբալցիների և այլ քրդերի, որոնք ապրում են թուրքական սահմաններում: Խոյի նոր Հուսեյն խանի հետ, որը սպանված Ահմեդ խանի որդին է, բարեկամական հարաբերությունների մեջ է: Մարաղայի զորքը նաև Ուրմիայի զորքի հետ նրա [նույն խանի] մոտ էին, երբ նա գնում էր իր եղբոր՝ Ահմեդ խանի խանությունը ետ բերելու: Ուրմիայի խանի հետ համաձայնության դաշինքի մեջ է: Հերակլ ար-

քայի հետ ոչ մի [հարաբերություն] չունի, իսկ պատերազմի դեպքում զորք է վարձում Թուրքիայից:

Այս խանությունում քրիստոնյաների թիվը հասնում է 3000-ի (՝):

XVIII. **Ուրմիան**⁶¹ քաղաք է և համանուն տիրույթ ոչ բուն Ադրեբեժանում: Հյուսիսում այն բաժանված էր երկարորդ լճով Խոյի խանությունից, արևելքում կից է Մարաղային: Հարավում [Ուրմիան] սահմանակից է Արաքին, իսկ արևմուտքում Թուրքիային: Նրա տիրակալ Մուհամմադ (Մահմեդ) Ղուլի խանը ինքնիշխան և բավական հզոր է, սակայն հարուստ չէ, քանի որ նրա բնակավայրերը Քերիմ խան Սպահանցու զորքով անցնելու [ժամանակ] խիստ վնասվել են: [Ուրմիայի խանը] ունի 4-5000 զորք, սակայն անիրաժեշտության դեպքում կարող է վարձել բալբալցիներին և այլ սահմանամերձ [վայրերում բնակվող] ժողովուրդների: Մարաղայի և Խոյի խաներին դաշնակից է, իսկ Թավրիզի [խանի] հետ թշնամություն ունի, Հերակլ արքայի հետ առերես խաղաղություն է պահպանում:

Ուրմիայում հաշվվում են 2000 տուն քրիստոնյա ասորիներ⁶²:

XIX. **Խոյն**⁶³ ամրոց է և ոչ փոքր իշխանություն, որը հյուսիսում սահմանակից է Նախիջևանի ու Երևանի իշխանություններին, իսկ արևելքում՝ Թավրիզին: Ուրմիայից հարավում անջատվում է լճով, սակայն նրա սահմանների մեծ մասը Թուրքիայի հետ է:

Խոյի խանն ինքնիշխան է, ունի մինչև 4000 զորք⁶⁴, բացի դրանից վարձում է քրդերի: Վերջին տիրակալ Ահմեդ

խանը իր ճարպկության շնորհիվ հզոր ու հարուստ է եղել: Նա մեծ հարգանք էր վայելում ողջ Աղրեբիժանում, հատկապես երբ Օսմանյան Բարձր Դուռն կողմից նրան տրվել է Աղրեբիժանի ամիր-սպայասար (սպասալար) տիտղոսը: Հերակլ թագավորի գաղտնի թշնամին էր, իսկ նրա որդին՝ Հուսեյն խանը, լինելով մոտ թուրքերին, չի կարելի հուսալ, թե հակառակ կզեն իր հոր բռնած ճանապարհին:

Խոյի խանությունում հաշվվում է 1000 տուն հայ:

Աղրեբիժանի բաժանման այս նկարագրության վերջում պետք է ասել, որ տիրակալների ներկայիս վիճակը, նրանց հողերի սահմանների, միայնակ միջև գոյություն ունեցող կապը, դաշինքներն ու պատերազմները և հարևանների նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը կայուն չէ և փոփոխվում է խաների անհանգիստ ոգուն, նենգ ու ուխտադրուժ էությանը համապատասխան¹⁶⁵, ինչպես որ տեղի է ունենում Պարսկաստանի մյուս մասերում ևս գրեթե ամեն տարի ընթացող ավատատիրական պատերազմների պատճառով:

Այն խաների անունները, որոնց մասին տեղեկություններ չկան, թե ովքեր են և որտեղ են՝ հայտնի չէ: Հայտնի է, որ նրանք ավելի քիչ են:

Ավելի մոտ են հետևյալները.

Փիլանում

Ռեշտ¹⁶⁶ քաղաքում Հեղայաթ (Աղիաթ) խանը¹⁶⁷:

Արաքում

Թարում – Վոստում խանը¹⁶⁸,

Խալխալում – Մուհամմադ խան Սա'ադլուն (Մահմադ խան Սադադլուն),

Ջենջանում (Ջանգան) – Ջանգան-Ալի (Ալի) խանը¹⁶⁹,

Ղազվինում – Մոլավիդդի (Մովլա վերդի) խանը¹⁷⁰,

Թեիրանում – Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարը, իշխում է Մազանդարանում¹⁷¹ և Աստրաբադում,

Արդալանում – Խոսրով (Գորսո) խանը¹⁷²,

Համադանում – Մո'մեն (Մոմին) խանը¹⁷³,

Քիրմանշահ – Ալլահ Ղուլի Ջանգանե (Ալի Ղուլի) խանը¹⁷⁴,

Սվազում – Քյալթա'լի (Քալթախայ) խան Խալաջը¹⁷⁵,

Ղում – Դիվար խանը¹⁷⁶,

Քաշան – Աբդոլլա Ռազի (Աղդոլա) խանը¹⁷⁷,

Թարաս – Ամիր Մուհամմադ (Միր Մահմադ) խանը¹⁷⁸,

Յեզդ – Թադի (Թադկա) խանը¹⁷⁹,

Սպահան¹⁸⁰ – Ջաֆար խան Ջենդը նշվածներից մի քանիսի նկատմամբ ժամանակ առ ժամանակ գերիշխանություն ունի:

Խորասանում

Մեշհեդ (Մաշադ) – Շահռուխ շահը Նադիր շահի ժառանգը¹⁸¹:

Թուրքի – Աբդոլլա խանը:

Շուշիստանում

Լորեստան¹⁸³ – տիրակալն արքայի տիտղոսով է:

Ֆարսիստանում

Շիրազում¹⁸³ – Վեյս Մուրադ խան Ջենդը¹⁸⁴:

Քուրդիստանում – Վալի Խոսրով խանը¹⁸⁵:

Վ Ե Ր Ջ

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ
ՔԱՂԱՔԱՍԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ (ՔՆԱԳԻՐ)

О ПИСАНИЕ
ОБЛАСТЕЙ АДРЕВНДЖАНСКИХЪ

ВЪ

П Е Р С І И

И ИХЪ ПОЛИТИЧЕСКАГО СОСТОЯНІЯ

Сдѣланное пребывающіймъ при Его
Высочествѣ Марѣ Карпалевичкомъ
и Кахетинскомъ Иракліи Тсиура-
зовичѣ Подковникомъ и Кавалас-
ромъ Бурнашскимъ въ Тѣ-
флисѣ въ 1786.

СЪ УКАЗАНАГО ДОЗВОЛЕНІЯ.

ВЪ КУРСКѢ.
Въ Типографіи Курскаго Превала Общес-
твеннаго Преварія.

1703. 2000.

РАЗДѢЛЕНІЕ

ВЛАДѢНІЙ АДРЕВИЖАНСКИХЪ

Къ историческому положенію ихъ земли, которая поль имевши *Древижанск* раздѣлилась, вѣтви ея съ сѣвера прилежащія *Грузія*, то есть *Царства Кахетинское и Карталинское*; (хотя и она прѣдъ симъ въ числѣ земли *Древижанск* вѣтвилась), отъ востока море *Каспійское* и провинція *Гелія*, отъ полуострова *Аракъ*, отъ запада *Гурция*.

1. ВЛАДѢНІЕ ДЕРЕБИТСКОЕ хотя по положенію своему и должно причисляти къ *Джестану*; но какъ городъ *Дербитъ* за 450 лѣтъ завоеванъ Персіанами, и вѣстия ихъ при *Шахъ-Надирѣ* совершенно утвердилась, а управленцію имъ оныхъ *Фет-Али-ханъ* (о)

А а влад-

(а) Роду *Караимовичей* Ханаъ урдинной владѣнціи города *Самары*, которой предѣлы его дѣль отъ вѣстий Персидскихъ не смѣнны.

владѣнціи въ *Древижанск* городами *Баку* и *Самарандъ* и многими селеніями, то и почти вѣстия отъ въ числѣ *Хановъ Древижанск*.

Границы земли *Дербитск* по положенію своему имѣтъ къ *Джестану* прилежащихъ, и вѣдъ *Каспійскаго* моря до границъ *Ширванск*, имѣтъ и внутри земли въ сторонѣ горъ *Кавказск*: равно и округъ къ городу *Баку* и *Самаранду* опредѣлены по землѣ, по причинѣ безпрестанной у *Дербитцевъ* съ соседями войны, и она распространяется и уменьшаются по улаженію.

Древижанск владѣнціи раздѣлены землями на самостоятельныхъ и зависящихъ, а вѣстия на владѣнціи и владѣнціи.

Дербитской или *Ауба-ханъ* есть вѣдъ вѣстия могущихъ, причисляющъ его должно *Сотавск*, сила его собственная состоятъ въ 2000 человекъ; но въ предпріятіи вѣдъ своихъ прокъ своихъ соседей, признаетъ отъ какъ вѣдъ *Древижанскіе* Ханы, какъ то: *Лугинской*, *Ширванской* и *Шушинской*, владѣнціи имѣтъ *Джестана* и вѣдъ вѣдъ вѣдъ *Джестанск*

скажд. Союзъ его съ *Кавказскими* *Махметъ-Хановъ* и *Шахмаловскимъ* *Муртуль-Алиемъ*, не притворный врагъ Аларкону Уяз или *Омаръ-хану* и *Шушимскому* *Ибрагимъ-хану*, съ *Духисскимъ* и *Шахмаловскимъ* *Ханами* бываеши въ не согласіи взаимно, и по обстоятельству послѣднихъ вѣстѣи оныя способны приписаны.

Съ Царствъ *Иракленъ* спешите вѣстѣи рѣдкое и какъ по отдаленности оны *Грузин* нынѣ походу къ взаимнымъ не согласіямъ, что не можно, сказаны о особливой между ихъ не враждѣ ни дружбѣ.

Всѣ *Дарбиджанскіе* саяодарственные *Ханы* вообще суть одинаковаго разположенія относительно къ сторонѣ Россійской; оны опасаются что бы сила Россіи не явилась имъ союзомъ или лучше союзомъ, и съ немъ обратъ правленія Европейскаго не вошли бы въ ихъ предѣлы; кравде безпокоятся: и сія воображенія опасность возмѣкаетъ ихъ въ союзеніе съ Турками, дабы препятствовать имъ утвердиться въ *Грузин* и распространять не только власть покровительствующую; но и дѣлать союзны; все въ прошлыхъ *Персия* по предубѣжденію враги видѣють въ нихъ во

А 3

Слѣдѣ

Свое въ вѣдѣніи, сколько и къ *Туркамъ*; но ухитрившая представляема Турецкаго Министерствна шестою въ ихъ пунктихъ спрѣхъ обращающъ ихъ на свою сторону, и по вѣстѣи о спешеніяхъ Турецкихъ съ окрестными *Грузин* народомъ, и вѣстѣи *Мѣлѣи* пограничныхъ ихъ вѣдѣніемъ видѣтся, что *Порта* не взираеши спокойно на распространѣніе власти Россійской и утверженіе къ ея соседствѣ, и къ такой спрѣхъ, откуда вѣстѣи она основательными причинами опасается сальнаго себя попрашенія. Не взираетъ на все ея увѣрствія быть могущія о посполитномъ мирѣ съ Россіей, не оставитъ она, что бы поспорошными дорогами не возмущаеши спокойствія сакъ предѣловъ, хотя въ прошлыхъ и все вообще *Дарбиджанскіе* *Ханы* по не устройству своему и возникну безпреставному несогласію опасными быть не могутъ; но для *Грузин* весьма полезны ихъ союзъ для конвертціи, а пате для удержанія обитающихъ въ *Грузин* *Магомеданскихъ* народовъ къ должномъ послушаніи, ибо оны взираетъ на несприятельное разположеніе къ *Грузин* союзомъ ихъ единоверцевъ, возмущающъ и подлѣ разныя предлоги не плашѣ даны и не исправаеши должной Царю службы.

О *Ретам-хане* сверхъ всего особливо
важно должно; онъ во положеніи своемъ
отличаетъ себя болѣе прочихъ князей или
опасности подтвержденій, ибо будучи близко
всѣхъ къ Россіи, боялся за первое ея про-
павшее поведѣніе лишиться владѣнія. Снъ
справа происходилъ происавле между собой
къ всѣмъ владѣніямъ, по первому приключенію онъ
къ Турецкимъ провинціямъ, по второму спрота
ранъ наказанія утѣрился спавно о своей при-
бежности къ Россіи. Вообще всѣхъ *Азербей-
жанскіе* Хановъ опадаетъ и бавоситъ къ
границамъ обвѣхъ Имперіи за исключеніемъ
иныхъ причинъ есшъ истинная мѣра ихъ
разположенія.

О *Дербентѣ* принятое предубежденіе не
только во всей *Персіи*, но и въ Турецкихъ
предѣлахъ распространилось за истинное пра-
вительство, что когда *Дербентъ* будещъ впасть
Христіанамъ, разрушеніе власти и вѣры Маго-
метовой будещъ не ишумско.

Въ городѣ *Дербентѣ* и поселеніемъ во-
чиншася до 1000 дворовъ Христіанскихъ.

II. ПУХИСЬ-ШАКИСКОЕ ХАНСТВО сѣ-
дательское въ вѣхъ назавѣ на земляхъ принадле-
жащихъ имъ вѣхъ, во время вѣхъ-
шавис-

А 4

и вѣхъ вѣхъ въ *Персіи* послѣ смерти *Шах-
ханскаго* Государя *Агуи* и округомъ управленіемъ
вѣхъ сѣхъ востанавленіемъ онъ *Шахъ* *Ас-
керъ*, дѣхъ князь Ханъ *Аджамалъ* че-
ловѣкъ вѣхъ происхожденія вѣхъ шопу
бравѣхъ вѣхъ вооруженною рукою, овладѣхъ
городомъ, убавѣхъ *Аскелла* и сдѣлаеся владѣ-
льникомъ вѣхъ сѣхъ *Хавомъ*.

Границы *Азербейжанскіе* отъ сѣвера *Кавказу-
мѣхъ* владѣло, къ востоку *Ширванъ*;
къ востоку рѣка *Аура*, къ западу съ *Азери-
каномъ* живущими по *Аласанк*. Владѣлецъ не
большой сѣхъ вѣхъ *Мегметъ-Асанъ-Ханъ* са-
мостоятельной, но маломощной, не можеть вы-
нести къ поле болѣе 2000 человекъ, и какъ
не вѣхъ онъ достаточныхъ доходовъ, по
и князь *Азери* для какихъ либо пред-
приятій не можеть, а приспавлется во не-
сповольному всѣхъ владѣльцовъ въ *Персіи*
Агуи къ *Дагестанцамъ* противъ своихъ
сосѣдей; иногда въ согласіи онъ съ *Кавказу-
мѣхъ*, *Дербентскимъ* и *Шаматли-
скимъ* Ханамъ, съ *Агуи* и *Табасаранскимъ*
Аджамі противъ *Абрамъ* Ханъ: съ *Чару-
ма* и *Веллѣтцями* вѣхъ у него частыя
вѣхъ вѣхъ грабительствъ за слабостью владѣнія.

Съ

Съ Царемъ *Арамею* состоятъ оубъ въ наружной дружбѣ; во время прошлаго въ *Темжѣ* оубъ *Аджи-Беге* возмущенъ явивъ оубъ главное уздесть и теперь съ *Рейсид-Тимуръ* *Тенжикимъ* въ особливой дружбѣ.

О расположеніи его къ Россіи пріятельнаго сказана не что; сверхъ не великаго ума его, по крайнему нераденію закрыта понятію его сила Россіи и всѣ сладства, въ согласіи оубъ одначо хъ общемъ прошивъ *Трун* и дѣлкимъ стѣни же самими причинами какъ о *Арбежанскитъ* Ханамъ сказано Ревденціи *Неметъ-Асад-Тана* не большой городъ *Луки*.

Въ Нухиской владѣніи христіанъ счислается до 1000 дворовъ.

III. ШИРВАНЪ почиталась прежде особливую приморскую провинцію *Персіи*, по чинѣ въ числѣ *Арбежанскитъ* земля великается; границы владѣнія его оубъ съвера съ *Дербестскон* земля, оубъ востока *Каспійское* море и сѣвруга города *Баку*, оубъ югозапада рѣка *Кура*, оубъ запада *Нухиское* владѣніе.

Ширванской области владѣльцы *Мамакитъ* *Секитъ-ханъ* и братъ его родной *Коръ* (свзсѣ)

(*) *Маситъ-ханъ* живущъ въ *Баку* или полой

А Б Шаман

(*) Особливъ Бунитъ *Давитъ* кыдыкыно Бухарско
Тана оуби.

Шаман главный городъ, самостоятельное но
указомъ, войскъ своихъ не имѣющъ болѣе
9000 и немогутъ *Лемки* мянныи доволно,
бывають *Дербестскитъ* Ханомъ вродѣ престо-
седымъ и въ некоторой родѣ зависимости,
теперь хъ союзъ оубъ общемъ прошивъ *Абра-
мъ* *Хана* востанавито хъ неспрстела, съ
Трун явивъ торговля взаимности,
но въ политическихъ сношеніяхъ в связи съ
Царемъ бывають нынѣ рѣдко.

Въ *Ширванѣ* Христіанъ счислается до
2000 дворовъ.

IV. ГОРОДЪ и ПРІСТАНЬ *БАКУ* на
берегу Каспійскаго *Моря* съ приналежащими
ему до селеніи былъ всегда подъ управле-
ніемъ ардеванскитъ оубъ *Шахсѣ* *Персид-
скитъ* особливыхъ начальниковъ. Предкамъ
Фет-али-хана пожалованъ былъ городъ сей
оубъ ардеванскитъ *Шахсѣ* въ управленіе; шепе-
решиса оубо *Ханъ* *Авра-неметъ* женихъ на
дщерь *Фет-али-хана* и по сему союзу вошелъ
оубъ время оубъ ардеванскитъ доволною къ нему
зависимосць, и бакъ оубъ теперь въ его пово-
леніи, но не пошосается состояніе его къ *Дер-
бестскому* Хану. Войскъ у него болѣе 2000 чело-
вѣкъ.

ихъ не будетъ, но и въѣхъ оны велеки до-
ходы оны соли и шерсти.

Въ Балу Христианскыхъ курцовъ живеть
нѣсколько семей.

V. ТАЛА-АСАНЪ-ХАНЪ владѣлецъ Кочу-
щаго народа называемого *Тараканя*, въ
Муганголт число ихъ состоятъ въ 1500 семей
зависеть оны *Рет-ал-хана*, народъ пахачиной
и въѣхъ особашой своей языкъ, закона Магоме-
танскаго.

VI. ШАГАГН народъ кочующей *Луртѣ* въ
числѣ свои или 8000 семей скотоводной и
военной, закона магометанскаго, было ихъ
предѣ оны до 12000 семей, зямот кочуящъ
въ *Муганголт*, а лѣтомъ обивающъ въ горахъ
называемыхъ *Саваланѣ* между *Ардагелѣ* и
Таврисѣ, владѣлецъ ихъ *Садъ-ханъ* зависалъ
оны *Таврискаго* Хана.

VII ШАНСЕВАНЪ народъ Магометанской
вышедшей ихъ Турецкихъ предѣловъ до 1500
изидъ въ числѣ 40000 семей, изъ коихъ до
30000 разсѣяны по разнымъ областямъ Перси
оставшихся кочуящъ зимою въ *Муганголт*,
лѣтомъ обивающъ въ горахъ между *Таври-
сомъ* и *Ардагелѣ* лезгидяхъ; народъ скотовод-
ной, но военной, лучшиѣ войски при *Шахъ-на-
рирѣ*

дѣлѣ оны, въ томъ и *Шаманскаго* народа,
зимою кочуящъ въ *Муганголт*, владѣлецъ ихъ
Маджидъ - Ханъ - зямот послѣ смерти *Арда-
гелскаго* *Маджидъ* - хана овладалъ *Ардаг-
елѣ* и поперѣ въ оныѣ предѣлахъ.

VIII ШУШНЪ была деревня принадлежатая
Шахазару одному изъ племъ *Скмаскыхъ*
Арменскихъ *Желковъ* въ *Карабагѣ*. Пѣна
оны спярычны деревни *Джадъ* и *Иранской*,
въ зямотшество послѣ смерти *Шахъ-На-
дирѣ* собравъ бродящъ вооруженною рукою
успялася въ *Сиптагъ* и назывался *Таномъ*,
сынь сего *Абрамъ* нынѣшней Ханъ женился
на дочери *Шахазара* *Желка* *Арменскаго*
построилъ въ Шутн хѣрѣность, отиалъ многѣх
оселенѣ въ *Нахчеванѣ* и *Карабагѣ* и завла-
далъ городамъ *Телжопъ*, успялася что бѣ Царь
Вранѣ въ оныѣ соучастивалъ, посланку ко
кѣшалъ оны въ его успяхъ, пакниѣ обра-
зомъ умарался въ владѣни основалъ *Шушин-
ское* ханство на земляхъ *Карабагскихъ* и *На-
хчеванскихъ*.

Абрамъ - Ханъ самовластною и въ
Арбиджанѣ и огузцѣ, пакниѣ своихъ войска
ошарѣ въ *Армянамъ* до 7000, и какъ онецѣ
сего и сего грабительству шѣданъ свастананы
удачѣ

Убого вдовданнымъ, но въ случаѣ нужности
могутъ онѣ и *Алтанъ* содержать много.

Шушкельскій Ханъ владѣетъ границами
къ северу съ округою города *Тенжи*, рѣка
вѣра отдѣляетъ его онѣ *Шушкельскій* хан-
ства, онѣ юго восточной стороны раздѣ-
ляется рѣкою *Арасомъ* съ *Жугачокомъ* и
Арадагомъ, къ западу съ *Нахчеваномъ*.

Абрамъ-Ханъ не принимаетъ вражду
имѣетъ съ *Рей-Ян-Ханомъ* *Дербентскимъ*,
которой хоня со своимъ союзникомъ какъ выше
упомянуто и спарядетъ вѣгда нанесши ему
войну, но онѣ владѣя на крайнее положеніе
своихъ земель и крепость *Шуши* не почи-
паетъ себя въ опасности и въ змине претя,
а лѣтисъ въ *Арабагъ* Горскіе народы изъ
въ сосолнии выперлаша сильныхъ жаромъ
шамъ связующихъ.

Начиналася у него возая вражда, съ *Хой-
скимъ* *Ахметъ-ханомъ*, но: по причинѣ
случившейся оному нмѣя насильственной онѣ
его влечинила смерти не вѣстиво въ какой
онѣ съ нозимъ *Ханомъ* расположеніа; имѣетъ
великую злобу къ *Регемъ-Хану* *Тенгичукуму*,
дѣспнля оной удерживася въ уземле въ
Царю *Араглинъ*; котора по причинѣ безво-
костна

королю и вѣстиво ему онѣ *Омаодъ-Ханъ*
и *Калеонъ* *Белометаскаго* народовъ, у его
онѣ влечиня сущихъ принужденъ называтъ
Рей-бегъ *Ханомъ* *Тенгичкумъ*, послани
оказыватъ онѣ ему преданность, на *Угн-
скаго* *Ханъ* имѣетъ *Абрамъ-ханъ* токъ зло-
бу по разныя причинны, а особливо за отпа-
ченіе *Тенжи*.

Иъ *Дагестанскій* владѣльцовъ имѣетъ
онѣ *Аварскаго* *Ханъ* и по сродствау и по
политическимъ-ствомъ рацетамъ союзни-
комъ. *Абидъ-Али-Ханъ* *Нахчеванскаго*,
которой всмѣлъ предъ самъ у Царя помощи,
покроващельствуешъ и старася восстано-
его въ *Нахчеванъ* сдѣлать себя оной завис-
имымъ.

Съ Царемъ *Араглиемъ* имѣетъ онѣ не
прерывную дружбу а въ лѣтѣ, въ послѣдніе ны-
нѣшн іамъ, хоня подалъ онѣ разныя при-
чины подозрѣвать себя въ его вѣрности,
не открывася однако жъ явно своего
не доброхотства, и старася усильно
убѣрять Царя о своей искренности. Съ
вызвнмъ *Хойскимъ* *Ахметъ-ханомъ* былъ
онѣ шайно главннмъ сообщникомъ въ усло-
нѣ. Съ сосолнии *Трузинъ* *Белометас-
каго* народовъ воевалъ оной, во нмѣя *А-*
ли

Метв.-Хан убитъ и мучающая ихъ держава
не исполнила сѣмьхъ дѣловъ своего обидѣн-
ванія, но оказывалось болѣе оныхъ всего ласко-
вости, хотя и просвѣсиль не только на-
уверенія, но и въ самые кланьи коварству
Персидъ поручать себя не зная, а по явръ по-
ступокъ его съ Царствъ должно заключить
о расположеніи его къ Россіи.

Во владѣніи *Хана Шутинскаго* Хри-
стіанъ 7000 дворовъ починается.

IX. ГЕНЖА весьма не иная купеческой
городъ, Ханы его владѣли прежде всѣхъ
Арабагокъ, а когда *Абрамъ-ханъ* заво-
евалъ оныиъ, *Назматъ-Хана* взявъ въ плѣнъ
содержалъ подъ стражею, тогда Царь *Аракъ*
участвовалъ *Абрамъ-хану* въ правле-
ніи города держа нѣмъ со оныхъ сто-
ронъ управителей. Въ 1780 году *Эрки-Бекъ*
изъ фамиліи *Ханской* возмущалъ министровъ и
правителей Царскаго и Ханскаго вѣнчаль, въ
положеніи шаховъ бывъ оныиъ годъ по-
куда по смерти содержавшаго въ плѣну *Наз-*
матъ-хана (о) Бранъ сво родной *Ресей-*
Бекъ

(о) *Абрамъ Ханъ* побѣдилъ уличенныхъ предъ него
Арабскихъ Хановъ сѣмьхъ *Назматъ* с ѣмьхъ
царствъ

Въ 1780 году *Абрамъ Ханъ* вошелъ въ *Тельму*
и владѣлъ властителемъ оной оказавъ призыв-
ности къ Царю, которой принужденъ какъ
рано съазанъ владѣть его *Ханомъ*, въ чѣмъ и
Абрамъ-Ханъ хотя явно не противился, но
крайне не желалъ, но навѣрнѣе его было
оставить шувъ *Ажавандъ-хана*, (о) ему
преданнаго, *Ресей-ханъ* владѣть только
оныхъ городомъ и малую округу почти безъ
земли, не можеть однако жъ долго пребыть
во владѣніи Царю *Грузинскому* или *Абра-*
мъ Хану, не иному должень онъ поднестъ
къ совершенное повиновеніе.

Въ городѣ и окрестности циняется 3000
семей, нѣмъ конхъ половина *Армянскаго* закона
нѣмъ вѣлжесъ купечество, зависимость оного
или созавъ весьма для *Грузіи* полезень,
главной торгъ во всю *Персію* и *Индію* прова-
дится посредствомъ *Генжи*. По случаю про-
шедшаго въ оной возмущенія въ *Грузіи*
нѣмъ въ нужныхъ вещахъ великой не доста-
токъ. Прежде *Тельму* была столица *Арабаг-*
сканъ,

всѣхъ по предѣлу къ *Генжѣ* *Магметъ Ханъ*
зналъ по и вѣнчавша Царя, что съ вѣнчавъ его
въ души *Грузинскія*, вѣнчавъ его лишняя лѣнчавъ.

(о) *Абрамъ Ханъ* вѣнчавъ *Ресей Хану*.

скал, коей принадлежали *Ахатак Шамхадж* и *Шамторб*, но въ началъ нынѣшняго спора они подошли они, подъ власть Грузинскою Царей.

Х. ЕРИВАНЬ городъ и не малое кладбище подъ гнибъ писемъ по лѣвую сторону рѣки *Араса* лежащее, границы оного отъ севера и сѣверовостока *Грузія*, отъ полудня *Нахчеванска*, отъ запада *Турецка*. Владѣльцы оного *Махматъ-ханъ* издольной, зависящей по посредству отъ Царя *Аракля*, которой выстѣ съ отцы свои *Царь Темира-ханъ* завоевалъ оной съ лѣвъ владѣль, сдѣлавъ отца его *Тусенъ-Беза* владѣльца *Ериванскаго Хановъ*, взявъ отъ него письменное обязательство на вѣчное подданство.

Ериванской Ханъ можетъ доставить войскъ до 5000, съ числѣ коней шестидесяти Армянъ, выстѣ сверхъ того кочующихъ по правую сторону рѣки *Араса Куртовъ*, кое лѣвномъ уходящѣ въ горы, а зимою живущѣ въ деревняхъ около города *Ериван* подъ начальствомъ двухъ старшинъ; число ихъ состоитъ иногда до 2000 семей, а иногда и до 3000; ибо отъ стужающаго увеличивающѣ и прибавляются, и зимѣ *Славу* съ не болѣе пяти землящю подъ управленіемъ особаго

В

начальника *Джамалъ-ханъ*, у коего щипается 500 дворовъ.

Ериванской Патриархъ, къ коему Армяне отъ старейшихъ перебежцы, живущей въ монастырѣ *Св. Екклѣзіи*, составляютъ, подъ его покровительствомъ, и платящѣ подъ видомъ что бы въ Армянскихъ деревняхъ не помѣщали *Митрополитъ* 5000 рублей, да иногда 1000 или 2000 подъ образомъ займа, кои никогда не возвращаются.

Ериванъ приноситъ ежегодной подати Царю 6000 *Тумановъ*, что учинить 60000 рублей серебра, но послѣ смерти *Усенъ-хана* весьма вѣрнато и преданного Царю, бывшей *Ганд-Али-ханъ* и нынѣшней, по наущенію *Хейскаго Хана*, подъ разными предлогами оную удерживающѣ, въ пропущеніе сколько не старался враждующіе великими обнадѣженіями и угрозами општоргнуть повел *Ериванъ* отъ Царя *Аракля* не могъ еще по се время отъ ономъ успѣть, и какъ нынѣ главной въ семъ дѣлѣ предводитель *Хейской Ахметъ-Ханъ* лишищѣ жизни, то и удерживается отъ въ Царской зависимости.

Ериванской Ханъ по зависимости своей отъ Царя не выстѣ ни прохити, ни особаго оружія съ Армянскими Ханами сдѣлать войнъ шипающѣ.

Въ *Ерванской* области починаясь 3002 дворовъ Христiанскихъ.

XI. НАХИЧЕВАНЪ городъ и земля того жъ ниячи, граничитъ къ северу съ *Ерванской* областiю, отъ востока съ владѣнiемъ *Абрамъ Хана*, отъ полудня и запада отдѣляется рѣкою *Арасомъ* съ *Тазрикскимъ* и *Хойскимъ* владѣнiями и *Куртани Ерванскими*.

Владѣлецъ сей земли *Ажалтаръ-Мултанъ* самовластный, но наложивши и весьма не богатой, войскъ у него не болѣе 1000 человекъ, имѣлъ особливую привязанность къ *Хойскому Ахметъ-хану* и весьма ему былъ преданъ, ибо защищалъ его противъ *Абазъ-Мултан* идущаго ханства *Нахичеванскаго*, по сей причинѣ былъ онъ у него въ послушаннiи, съ сосѣдами своими не имѣлъ никакой открытой вражды, къ Царю *Иракли* доброго расположенiя его не любя видѣться, ибо извѣстно ему что *Абазъ-Мултанъ* некая провинции у Царя.

Христiанъ въ *Нахичеванѣ* считается 20 500 дворовъ.

XII. КАРАДАГЪ довольно пространство земли населенное и возделываемое, онъ весьма граничитъ съ *Агсакскою* и *Горнскими*.

В а

сид

отъ полудня *Ардешемъ*, отъ запада *Тавриское* владѣнiе, отъ сѣвера-запада отдѣляется рѣкою *Арасомъ* отъ владѣнiя *Абрамъ Хана*.

Кардагской Мустафа Ханъ не имѣетъ города для своего пребыванiя, живетъ въ селенiи *Яхаръ* называемой, бывъ въ войнѣ съ *Абрамъ-ханомъ* взявъ въ пленъ и въ содержанiи, изъ принадлежавшихъ ему весьма половиною владѣль *Абрамъ-ханъ*, другою *Ахмедъ Хойской Ханъ* подъ управленiемъ изъ того жъ роду начальниковъ, послѣ по соглашенiи обихъ *Хойскаго* и *Шушинскаго* хановъ восстановленъ по прежнему въ свое владѣнiе; *Мустафа Ханъ* хотя и самовластный, но въ непорочнѣ родъ зависимости у обихъ хановъ и не богатъ, не можетъ выдвинуть въ поле болѣе 2000 человекъ, ходилъ со своими и съ *Шушинскими* войсками искать удачи въ *Таврискъ*, съ Царемъ *Ираклиемъ* не имѣетъ особой связи, въ расположенiи онъ однако жъ съ другими ханами къ *Грузи* одинаковъ.

Христiанъ въ сей владѣнiи до 300 дворовъ считается.

XIII. ТАЛИКЪ не большого пространства земля, въ ней до 4000 дворовъ населенъ, делится между *Талики* и *Кардага*.

владѣльцѣ оной *Гараханъ* живётъ въ вѣсткахъ
крѣпкихъ, города не имѣетъ, самовластною, но
малоимущной и не богатой, войскъ стоевъ
имѣть можетъ до 2000 добружейной аго-
пы, въ союзѣ съ *Тмлюкскимъ*, *Дербектедкимъ*
и *Шушукскимъ* ханами, вражды имѣетъ ни съ
кѣмъ не имѣетъ.

XIV. МЫШКИНЪ городъ съ не болшею
округою принадлежащей прежде въ *Ардабелъ*;
но когда *Шахсеванской Наджалъ-ханъ* на-
владѣль онымъ, сынъ бывшего шуръ *Ала-
реки-хана Насиръ-ханъ* съ помощію *Абракимъ-
хана* тестя своего удержалъ сей городъ и
остался во владѣніи, самовластною, но мало-
имущной имѣетъ войскъ только до 1000 чело-
вѣкъ, вражды ни съ кѣмъ не имѣетъ и у вѣстныхъ
своихъ въ послушаніи.

XV. АРДАВЕЛЬ крѣпость съ не болшею
владѣніемъ между *Тмлюк* и *Гавриса*, *Шах-
севанской* владѣльцѣ *Наджаль* завладѣль
онымъ въ 1734 году, Ханъ сей самовластною,
но не весьма могущей и не богатой. *Ала-
реки* бывшей ханъ не имѣлъ болше 2000 человекъ,
а теперь по оплавленіи *Абракима* имѣетъ
Наджаль-ханъ и того имѣетъ, съ *Абракимъ-
ханомъ* состоятъ въ доброй дружбѣ, вражды
ни съ кѣмъ не имѣетъ.

В 2

XXI.

XVI. ТАВРИСЪ почтается не только
въ *Ардебжанѣ*, но и во всей *Персіи* въ
числѣ лучшихъ и богатѣйшихъ городовъ,
владѣте оного съ сѣвера отъ владѣнця епѣ
Найкиса - якою *Арсабъ*, съ восхода ра-
кою *Арасу* отъ *Арадага* и *Ардабела*,
а отъ *Тмлюк* хребтою горъ, съ полуныя
прилежитъ область *Араб* и *Арага*, отъ
запада *Хойско* владѣте,

Въ 1735 году *Хойско* *Ахматъ-ханъ*
по-предѣльству перзѣйшихъ *Таврисцовъ* за-
владѣль снѣмъ городомъ и Хана оного *Худі-ата*
содержалъ въ плену, а когда *Ахматъ-ханъ*
былъ убитъ, *Худіатъ-ханъ* освободилъ овла-
дѣль по-прежнему *Гаврисомъ*, жители оного
за исключеніемъ 500 дворовъ *Армелъ* въ *Ма-
гонистанѣ*, *Гавриской-ханъ* имѣетъ можетъ до
10000 войскъ, самовластною и весьма богатой;
по настоящувшій шано заимательствомъ о
политическомъ его сосполнни не извѣстно,
ушвердился ли онъ во владѣніи, съ кѣмъ сдѣ-
лаетъ много союзы или начнетъ войну; съ
Царемъ Аракимъ состоитъ съ *Гаврисомъ*
близкимъ весьма родствѣ и по въ одной шолко
взаимной учтивости, по случаю когда прик-
завель саяпуда въ *Тидисомъ* политическо,
съ

съ *Фривилемъ* замкомъ имѣть вражду; въ
случай войны принадлежатъ войска къ *Турецк.*

Къ *Таркису*, теперь принадлежатъ *Ача*
ранда, городъ съ округомъ; въ коиъ была
прежде Ханы зависима по вассалности отъ
Таркеса, теперь въ оной Ханы не подпа-
вляются; дѣломъ досадяго кипельствуютъ,
полько въ ней не имѣя ни власти ни силы,
справясь легко можетъ что по шепершнему
дѣйствительству сдѣлается *Маранда* опять
Ханствомъ.

XVII. *МАРАГА* пространство земли доста-
на довольно населенное, изобильное, положене
имѣетъ близъ границъ области *Аракъ*, значи-
симо было отъ *Таркскыхъ* Хановъ, имѣвши-
ней онаго Ханъ *Ахметъ* самовластивой, въ
богатству своему и изобилію земли довольно
могущей, имѣетъ войскъ до 3000, въ
случай нанимаетъ *Салбалоубовъ* и другихъ
Хуртово, обитавшихъ въ границахъ *Турецкыхъ*,
съ *Хойскля* возмъ Хановъ сыновъ
убитаго *Ахметъ*-хана *Усейновъ* имѣетъ
дружбу, войска *Марандскіе* имѣетъ съ *Фри-*
вилемскіи были у него когда шелъ съ *Фри-*
вилемъ ханство отца сто *Искота*-хана, разло
и съ *Фривилемъ*-хановъ живши съ соседни-

и *Царскъ* *Фривилемъ* имѣетъ ни какого
своленія, въ случаѣ войны принадлежатъ войска
къ *Турецк.*

Въ сей области *Христіанъ* считается до
двоу дворовъ.

XVIII. *УРУМИЯ* городъ и владѣніе
сто къ юзени посредствяное въ *Арменжанн*,
отъ сѣвера счидается динный озеромъ отъ
Хойскаго владѣнія, отъ востока прилежитъ къ
Маракъ, отъ полудня къ области *Аракъ*, отъ
запада граничитъ съ *Турецк.*, владѣлецъ
оной *Мажетъ-кулъ-ханъ* самовластенъ и до-
вольно могущей, но не богатой, ибо селеніи
Фривилемскіе во время бытности тамъ *Керимъ-*
хана *Исламъ*-хана съ войскама къ кѣй-
хасъ приведены разореніе, войска имѣетъ
отъ 4 до 5000, сверхъ того нанимать можетъ
Балбалоубовъ и другихъ пограничныхъ народовъ,
сосетъ съ *Марандскіи* и *Хойскля* ханами,
съ *Таркисомъ* имѣетъ вражду, съ *Царск.*
Аракскля превратитъ въ наружномъ согласіи.

Въ *Фруми* считается *Христіанъ*
сказо замка 2000 дворовъ.

XIX. *ХОЙ* крепость и ея владѣніе
отъ сѣвера прилежитъ къ *Исламъ*-
скому и *Фривилемскому* владѣнію, отъ востока
границы

границитъ съ *Таврисомъ*, къ полуночи отдѣ-
ляется озеромъ отъ *Эруинъ*, большія его
границы сѣвъ запада съ *Турецемъ*.

Тойской ханъ самовластенъ, имѣетъ
волею до 4000, сверхъ того князятъ *Аур-
товъ*. Последневладѣвшій *Ахматъ-ханъ* по
проворству своему былъ богачей и богатѣе
и во всей *Адремжанскій* уѣздъ, а особливо
по проинованіи его Оттоманскою портою *Сасла-
харомъ Адремжанскій*; былъ тайной грабъ
Царя *Ираклія*, сынъ его *Усемъ* ханъ по
близости положенія своего къ *Туркамъ* не
уповательно что бѣ слѣдовалъ противною
опца своего дорогою.

Во владѣніи *Тойскою* щитаются *Ар-
мянъ* до 1000 дворовъ.

Въ заключеніе описанія сего о раздѣленіи
Адремжанскій сказано должно, что настояще
состояніе владѣльцевъ, границъ ихъ земель,
связь ихъ между собою, союзъ и война и
расположеніе къ соседямъ не постоянно, и
перемѣняется по безконечному ихъ духу; вѣ-
домому и коварному ихъ сродству (е) и

В 5 — безъ

(е) Не постоянно и безподобна дикость вѣдана
изъ сѣбѣ только Персійцамъ, особенно же сѣвъ
сѣвъ: всѣхъ сѣвъ сѣвъ сѣвъ сѣвъ сѣвъ сѣвъ.

безпрестаннымъ ижаусобіемъ почти еже-
годно, равно и въ другихъ главныхъ частяхъ
Персій ханы и ихъ владѣнія такія же
персійскія подвержены.

Имена тѣхъ хановъ, кои опдалены за не
сообщеніемъ о опаленности имѣть не назо-
ваны кто таковы и гдѣ пребываютъ по
только сведою, что ихъ такъ не много именъ.

Банжіе же суть слѣдующіе.

Въ Гилія.

Въ городѣ *Раштъ* — *Аліатъ-ханъ*.

Въ Аракъ.

Таруи — *Востомъ-ханъ*.

Халкадъ — *Махматъ-ханъ-Сагалу*.

Занзанъ — *Али-ханъ*.

Казбинъ — *Мовла-верди-ханъ*.

Тегеранъ — *Ага-махматъ-ханъ-Каджаръ*
владѣетъ *Мазандраномъ* и
Аспрабатомъ.

Ардаланъ — *Горсо-ханъ*.

Анлани — *Моминъ-ханъ*.

Кирманъ — *Али-кули-ханъ*.

Савастъ — *Калбахай-Ханъ-халаджъ*.

Хумъ — *Дильваръ-ханъ*.

Башанъ — *Алаура-ханъ*.

Табасъ

- Табасъ - - Миръ-Магмагъ-ханъ.
 Елай - - Тагга-ханъ.
 Испеганъ - - Джалхаръ-ханъ-Заягъ надъ
 нѣкоторыми изъ вышеписан-
 ныхъ имѣнъ по времени и
 своею силою поержию власть.

Въ Коросанъ.

- Матадъ - - Шарухшахъ потомокъ Шахъ-
 надира.
 Турши - - Абула-ханъ.

Въ Шушистанъ.

- Лорестанъ - - Владѣлецъ съ пшпуромъ
 Царешъ.

Въ Фарсистанъ.

- Ширакъ - - Венсъ-муратъ-ханъ-Зангъ.
 Въ Курдистанъ - - Валъ-Хорсой-ханъ.

К О Н Е Ц Ъ.

ՄԱՆՈՁԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԼԵՐ

- ¹ **С. Бунашев**, Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793.
- ² **Дж. Белл**, Путешествия чрез Россию в разные азиатские земли, а именно: Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, Перевел с французского **Михайло Попов**, ч. I, СПб., 1776, с. 34.
- ³ Անդ, էջ 59:
- ⁴ Անդ, էջ 58:
- ⁵ Անդ, էջ 67:
- ⁶ **И. Гербер**, Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекой Курой народах и землях и о их состоянии в 1728 г., Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих, СПб., 1760, т. II, Июль-октябрь; նոյնի՝ Описание стран и народов западного берега Каспийского моря. 1728 г., История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв., Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 60-120.
- ⁷ Известия о втором путешествии доктора коллежского советника Лерха в Персию от 1745 до 1747 года, – «Новые ежемесячные сочинения», ч. XLVIII, Июнь, СПб., 1790, с. 81-82.
- ⁸ Մանրամասն տե՛ս **Գ. Մխիթարյան**, Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական միավորները ժԸ դարի երկրորդ կեսին, եր., 2018:
- ⁹ Հմմ. A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII centuries, vol. 1, London, 1939, p. 662.
- ¹⁰ Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte **Ferrières de Saubeboef** faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789, vol. 1, Maastricht, 1790, p. 289.
- ¹¹ Տե՛ս, օր.¹ **С. Гмелин**, Путешествие по России для исследования

- трех царств естества, часть III, I пол., СПб., 1785; **Ф. Симонович**, Описание Южного Дагестана. 1796 г.; **Н. Дренякин**, Описание Ширвана. 1796 г.; **П. Бутков**, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г.; նոյնի՝ Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г.; **А. Ахвердов**, Описание Дагестана. 1804 г.; **А. Серебров**, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958 (հիշխում՝ ИГЭД), с. 138-156, 157-172, 173-190, 200-212, 213-229; **М. Чулков**, Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великой, т. II, кн. II, Москва, 1785.
- ¹² Մանրամասն տե՛ս **Գ. Մխիթարյան**, Ս. Գմելինի ճանաչարհորդությունն Արևելյան Այսրկովկաս և Իրանի հյուսիսային շրջաններ, – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հտ. XXXI, եր., 2018, էջ 76-87:
- ¹³ **S.-G. Gmelin**, Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Natur-Reiche, SPb., 1770-1784.
- ¹⁴ **С. Гмелин**, Путешествие по России для исследования трех царств естества, СПб., 1771-1785.
- ¹⁵ «Физическая» экспедиция академика С. Гмелина 1768-1774 гг., СПФ АРАН, ф. 3, оп. 34.
- ¹⁶ **J. Georgi**, Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten, St. Peterburg, 1776-1780.
- ¹⁷ **И. Георги**, Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жи-

лиц, одежда и прочих достопамятностей. Ч. II. О народах татарского племени и других нерешенного еще происхождения северных сибирских, СПб., 1776-1799.

¹⁸ Շնդ, հոկ. 4, 1799, էջ 45-54:

¹⁹ Ղաջարների մասին տե՛ս **И. П. Петрушевский**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 91; Don Juan of Persia, A Shah Catholic 1560-1604. Translated and edited by **G. Le Strange**, London 1926. p. 46; **J. Perry**, The Zand Dynasty (1747-1779), London, 2006, p. 106-108.

²⁰ Դաշնագրի ամբողջական բնագիրը տե՛ս Собрание законов Российской Империи (հետխյուր՝ ПСЗРИ), Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. **М. М. Сперанского**, СПб., 1830, т. XXI, с. 1013-1017.

²¹ Տե՛ս **Н. Княпина**, Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, Москва, 1984, с. 49-51.

²² Տե՛ս, օր.՝ **F. Kazemzadeh**, Iranian relations with Russia and the Soviet Union, to 1921, – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, vol. VII, Cambridge, 1991, p. 325.

²³ Շնդ, էջ 328:

²⁴ РГВИА, ф. 52, оп. 1, № 29, лл. 56-56 об.

²⁵ Հմմ. **В. Дегоев**, Большая игра на Кавказе, Москва, 2003, с. 26.

²⁶ Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., Под ред. **А. А. Цагарели**, СПб., 1901, с. 6.

²⁷ Հմմ. **С. Жигарев**, Русская политика в Восточном вопросе (ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи), Москва, 1896, с. 225.

²⁸ РГВИА, ф. 52, оп. 1, № 29, л. 56 об.

²⁹ **П. Бутков**, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., т. 2, СПб, 1869, с. 144.

³⁰ Շնդ, էջ 134-135:

³¹ **О. П. Маркова**, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966, с. 179.

³² Տե՛ս **Г. Цинцадзе**, Материалы к истории русско-грузинских отношений (1782-1791) – «Исторический вестник», № 23-24, Архивное управление при совете министров Груз. ССР, Тбилиси, 1970, с. 20.

³³ Տե՛ս **С. Бурнашев**, Описание областей Адребиканских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793.

³⁴ Հմմ. **Գ. Մխիթարյան**, Ստ. Բունաշևի «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրեբեջանական նահանգների...» երկը՝ Այսրկովկասի ԺԸ դարի պատմության աղբյուր, – Հայաստանը և արևելաքրիտոնեական քաղաքակրթությունը, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Բրիտտոնյա Արևելքի բաժնի ստեղծման 40-ամյակին և նրա հիմնադիր, պրոֆ. Պարոյր Մուրադյանի մահվան 5-րդ տարեիցին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2016, էջ 174-182:

³⁵ Այստեղ պետք է հասկանալ Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունները:

³⁶ **С. Бурнашев**, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное, пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Ираклии Темурозовиче полковником и кавалером **Бурнашевым** в Тифлисе, в 1786 г., Курск, 1793, с. 3.

³⁷ **Ф. Симонович**, Описание Южного Дагестана. 1796 г.; **Н. Дренякин**, Описание Ширвана. 1796 г.; **П. Бутков**, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г.; նույնի՝ Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г.; **А. Ахвердов**, Описание Дагестана. 1804 г.; **А. Сереб-**

- ров, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв., Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958, с. 138-156, 157-172, 173-190, 200-212, 213-229.
- ³⁸ История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. М. О. Косвена и Х. М. Хашаева, Москва, 1958.
- ³⁹ ԺԸ-ԺԹ դդ. ոռայական աղբյուրներում պատմական Շիրվանի տարածքները կոչում էին «Հարավային Դաղստան» և «Հյուսիսային Պարսկաստան» եզրերով:
- ⁴⁰ Бумаги относящиеся к Персидскому походу 1795 и 1796 гг., СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, N 14.
- ⁴¹ Գ. Մխիթարյան, Արևելյան Այրևուդկասի վարչաքաղաքական միավորները ժԸ դարի երկրորդ կեսին, Եր., 2018:
- ⁴² Կենսագրական տվյալների համար հիմք են ընդունված հեղինակի 1799 թվականին գրած և Պավել Ա կայսերը ներկայացրած համառոտ ինքնակենսագրականը (Записка о службе тайного советника и сенатора С. Д. Бурнашева, – Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., Собрал и издал С. Н. Бурнашев, Под ред., А. А. Цагарели, СПб., 1901): Սակայն «Նոր կյուբեր 1783-ից 1787 թվականներին Վրաստանում գտնվող Ա. Դ. Բուռնաշևի կյանքի և գործունեության համար» վերառառությամբ աշխատությունը հրատարակելու ժամանակ խմբագրությունը կատարել էր կենսագրական լրացումներ, որոնք ամբողջացնում էին Ա. Բուռնաշևի կյանքն ու գործունեությունը (տե՛ս Ծանոթությունները կապակցված էջերում):
- Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г.), Տե՛ս նաև **М. Полиевктов**, Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935, с. 24-26.

- ⁴³ Общий гербовник дворянских родов всероссийской империи, начатый в 1797 году, ч. 4, Гатчино, 1799, с. 119-120.
- ⁴⁴ **Князь Щербатов М. М.**, История Российской от древнейших времен, т. 4, кн. 2, СПб., 1783, с. 395.
- ⁴⁵ Дополнение к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею, т. 3, СПб., 1848, с. 204.
- ⁴⁶ Записка о службе тайного советника и сенатора С. Д. Бурнашева, с. 41.
- ⁴⁷ Թշնամու կրակահերթի տակ Ստ. Բուռնաշևին հաջողվում է մոտենալ Արրատին և չափազրույթներ կատարել: Նա կարողանում է ստեղծել ամբողջ գրավելու աստիճաններ և նույն զիշերն այն գրավել (տե՛ս անդ, էջ 44):
- ⁴⁸ Անդ, էջ 45:
- ⁴⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи (հետախյու՛մ՝ ПСЗРИ). Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. **М. М. Сперанского**, т. 21, СПб., 1830, с. 1015.
- ⁵⁰ Անդ :
- ⁵¹ Записка о службе тайного советника и сенатора С. Д. Бурнашева, с. 48.
- ⁵² Անդ, էջ 49:
- ⁵³ Տե՛ս ծնթ. 33:
- ⁵⁴ **С. Бурнашев**, Описание горских народов, Курск, 1794.
- ⁵⁵ Տե՛ս Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., с. 53-54.
- ⁵⁶ Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., с. 1.
- ⁵⁷ **С. Бурнашев**, Картина Грузии, с. 32-38.
- ⁵⁸ Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., с. 2.
- ⁵⁹ Անդ:

⁶⁰ Իշխանի հանձնարարականները նույն էին նաև Իսբերքի հարցում (տե՛ս Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., с. 3).

⁶¹ Անդ, էջ 11:

⁶² Tadhkirat al-muluk: A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B. M., Or. 9496), Translated and explained by V. Minorsky, London, 1943, p. 162.

⁶³ Անդ, էջ 164-168:

⁶⁴ Հմմ. Պ. Չորանյան, Հայ-ոսու-վրացական հարաբերությունները ժԸ դարի երկրորդ կեսին, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 2006, էջ 34:

⁶⁵ ԲԳՎԱ, ֆ. 52, օպ. 1/194, ժ. 270, և. 41 օձ.

⁶⁶ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին (Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և մասնավորապես պատմական Հայաստանում XVI դ. երկրորդ կեսից), Թուրքական պատմագիտությունը սկզբից մինչև XVIII դարի վերջերը, հտ. Ա, կազմեց՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Եր., 1961, էջ 229:

⁶⁷ С. Бурнашев, Описание областей Адребиджанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793.

⁶⁸ В. Левиатов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, с. 144-145.

⁶⁹ Генеральная карта Персии с показанием границ, главных ее разделений, больших дорог, всех владений в Адребиджане, всех владельческих городов в Араке и некоторых других областях. Сочинена полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе в 1786 году.

⁷⁰ Ф. Симонович, Описание Южного Дагестана. 1796 г., - ИГЭД, с. 138.

⁷¹ А. Серебров, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., - ИГЭД, с. 173.

⁷² ԲԳՎԱ, ֆ. 52, օպ. 1, № 29, և. 56 օձ - 57.

⁷³ П. Валуев, Фатали-хан Кубинский, Баку, 1942, с. 4.

⁷⁴ ԲԳՎԱ, ֆ. 52, օպ. 1, № 29, և. 57.

⁷⁵ С. Бурнашев, Картина Грузии, с. 24.

⁷⁶ Ըստ ժԳ դարի արար աշխարհագիր Յակոտ ալ-Համափի՝ «Ադերբայջան» (Ադրարիջան) երկրանունը «ծագում է «Ադր»-ից, որը պահպանվել է նշանակում է կրակ և «Քայջան»-ից, որի իմաստն է՝ պահպանել կամ մթերող, նույն լեզվով: Ուրեմն՝ նշանակում է կրակի տուն կամ կրակի շրջնարան, և ինձ թվում է, թե այս է ուղիղ մեկնաբանությունը, որովհետև այդ կողմերում շատ կրակատներ կային»: Ադերբայջանը սահմանակից էր Պարտավ, Արզնջան, Դայլամ, Ջիլի և Թարմի «երկրներին», իսկ ամենահայտնի և ամենամեծ քաղաքը Թավրիզն էր: «Ժողովուրդը գեղադեմ է, կարմրայտ ու նրբակազմ, խոտում է «ագրիե» լեզվով, որն իրենցից դուրս ոչ ոք չի հասկանում», - գրում է ալ-Համափին (տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 10):

⁷⁷ Մինչև ժԸ դարի 40-ական թթ. Քարթլիի և Կախեթի իշխանությունները գտնվում էին հարևան իշխանությունների հետ ալյուրահեղ կոփվերի մեջ: 1744 թ. Նադիր շահը Թեյմուրազ Բ-ին և նրա որդի Հերակլին ճանաչեց համապատասխանաբար Քարթլիի ու Կախեթի թագավորներ՝ փաստացի կառավարումը կենտրոնացնելով մեկ ընտանիքի ձեռքում: 1748-1750 թթ. Կրաստանից իրենց կախվածությունը ճանաչեցին Երևանի, Նախիջևանի և Գանձակի խաները՝ պարտավորվելով հարկ վճարել (տե՛ս История Грузии, Ред. колл. Н. А. Бердзенивили и др., т. 1, С древнейших времен до 60-х годов XIX века, Тбилиси, 1962, с. 357-358. հմմ. С. Бурнашев, Картина Грузии, с.

19). 1762 թ. հոր մահից հետո Հերակլ Բ-ն միավորում է երկու թագավորությունները՝ իրեն հռչակելով Արևելավրացական թագավորության արքա: Իրանի կառավարիչ Քերիմ խան Ջենը ճանաչում է նրա իշխանությունը և հաստատում Երևանի ու Գանձակի նկատմամբ նրա իրավունքները (История Грузии, с. 363; հմմ. **С. Бурнашев**, Картина Грузии, с. 20).

⁷⁸ Դերբենդի մասին Յակոտ ալ-Համավին գրում է, որ այն ամուր կառուցված ու հարուստ հիմքեր ունեցող քաղաք էր և հիմնադրվել էր Անուշիրվան արքայի օրոք: «Նրա հարակից լեռնաշղթայի վրա 70-ից ավելի ցեղեր էին ապում և յուրաքանչյուր ցեղ իր լեզուն ունի», – գրում է աշխարհագիրը (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Հ. Նախընդյան**, էջ 24):

⁷⁹ Նկատի ունի Սեֆյան Իրանի կողմից 1538 թ. Շիրվանի նվաճումը (որի կազմում էր նաև Դերբենդը), կամ էլ դրանից ավելի վաղ մի նվաճում: Քաղաքի պատմամշակութային անցյալի մասին վերջին անգամ տե՛ս **М. Гаджиев**, Дербент – памятник мировой истории и культуры, – Вестник института истории, археологии и этнографии, 2015, № 1 (41), Махачкала, 2015, с. 5–20.

* Պարսից շահերից Սալխանի տիրակալ ճանաչված [Ֆաթի Ալի խանը] ծնունդով Ղայթաղի խաների տոհմից է:

⁸⁰ Սալխանը գտնվում է Ալաշերտի թերակղզուց հարավ-արևմուտք, Կուրի ափին և հայկական աղբյուրներում հայտնի է «շահաստան միանգամայն ի կողմնէ ձկանց» անվամբ (տե՛ս Ճանապարհորդութիւնս ի Մեծն Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ տեսանո **Սարգսի Սահահեցոյ Ջալալեանցի**՝ թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայրց, Վրաստանի, Իմերեթի և այլոց, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 367):

⁸¹ Նախքան Դերբենդի խանութան գրավումը Ֆաթի Ալի խանը Ղուբային էր միացրել Սամուր գետի աջափնյա Մուսկուր, Նի-

զարաղ, Շարբան, Ռուստաու և Բեշբարմակ բնակավայրերը (տե՛ս **Е. Козубский**, История города Дербента, Темир-Хан-Шыра, 1906, с. 92).

⁸² Նկատի ունի՝ ռազմական գործողությունների ժամանակ:

⁸³ Իմա՛ Շարիի:

⁸⁴ Ըստ ավանդության՝ Ղազիղումուխի շամխալությունը հիմնել էին արաբները Ը դարում, և այն իր գոյությունը պահպանել էր մինչև ԺԷ դարը: Ավատատիրական կոիվների հետևանքով 1642 թ. Սուրխայ շամխալն իր նստավայրն է դարձնում Թարքին, իսկ Ղազի-Ղումուխ բնակավայրում կառավարիչ է ընտրվում Ալիբեկ Բ-ն, որն էլ հիմնադրում է ինքնուրույն իշխանություն՝ խանություն: Այսպիսով՝ շամխալի տիտղոսը պահպանում են Թարքիի կառավարիչները: ԺԸ դարում Ղազիղումուխի խանությունը Սեֆյան Իրանի վարչաքաղաքական մաս է կազմում: Շամխալի ազդեցությունը հարևան ժողովուրդների վրա միշտ մեծ է եղել:

⁸⁵ Թարքիի շամխալությունը ձևավորվել էր 1640-ական թթ. (տե՛ս Նախորդ ծնթ.): ԺԸ դ. երկրորդ կեսին, շնորհիվ լեռնային բարձր դիրքի, Թարքին չուներ պաշտպանական որևէ շինություն: Շամխալի տարեկան եկամուտը 5000 ոտրփի էր կազմում: Քաղաքի 300 տուն բնակչությունից կարելի էր 3000 հեծյալ զինվոր հավաքագրել (ինչը, թերևս, կասկածելի է): Ռազմական գործողությունների ժամանակ անհրաժեշտության դեպքում ավարից բացի հետևակային զինվորին 50, իսկ հեծյալին՝ 100 ոտրփի վճարելու պայմանով շամխալը կարողանում էր լեռնականներից մինչև 20000 զինված ձիավոր հավաքել (СНФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 19–20).

⁸⁶ Շամխալ Էսազուլատի մահից հետո (1773 թ.) նրա կտակի համաձայն՝ իշխանությունն անցնում է իր քրոջ որդուն՝ Մուրթուզա Ալիին: Դա զայրույթ է առաջացնում շամխալների տոհմում: Շամխալի պաշտոնի հավակնորդներից Կազմեիշի տիրակալ Մուհամմադը Ղայթաղի Ամիր Համզայի, Ավարիայի Մուցալ

խանի, Էնդերեի տիրակալի հետ Թարքիից հեռացնում է Մուրթուզա Ալիին և շամալա հռչակվում: Մեկ ամիս անց Մուրթուզա Ալին Ղուրայի Ֆաթի Ալի խանի և այլ դադստանցիների օգնությամբ վերադարձնում է շամալությունը (տե՛ս История Дагестана, Отв. ред. В. Г. Гаджиев, т. I, Москва, 1967, с. 323):

⁸⁷ Ավար խանը ԺԸ երկրորդ կեսին կարող էր ռազմի դաշտ հանել մինչև 10000 զինվոր (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 40):

⁸⁸ Հայտնի է, որ 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում օսմանյան սուլթանը փող և նվերներ է խոստանում դադստանյան տիրակալներին ու Ֆաթի Ալի խանին՝ խնդրելով հանուն հավատի աջակցել թուրքերին, և հավանություն է ստանում (АВПРИ, ф. Сношение России с Персией, 1771, д. 150, лл. 10-12):

⁸⁹ Խաների քաղաքական կեցվածքն ավելի քան կանխատեսելի էր, քանի որ Արևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունների տիրակալների համար օրակարգային խնդիր էր սեփական անվտանգության ապահովումը: Վերադարձը իրանական պետական համակարգ սպառնում էր կարգավիճակի կորստով: Հեռավոր և նույն կրոնը դավանող Կոստանդնուպոլսի գերագույն իշխանության ճանաչումն առավել նախընտրելի էր: Գեներալ Ի. դը Մեդեմին ներկայացրած զեկուցագրում Ղզալի պարետ Ի. Ֆոն-Շտեռնդերը նշում էր, որ դադստանյան տիրակալները հնարավորության դեպքում կպաշտպանեն թուրքական կողմին, բացառությամբ Ֆաթի Ալի խանի, որը կարող էր հավատարիմ լինել Ռուսաստանին: Նա ընդգծում էր Ղուրայի խանի՝ մյուս տիրակալներից դավանանքով տարբեր (ինձ՝ շիա) լինելու հանգամանքը: Տե՛ս Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сб. документов, Отв. ред. В. Гаджиев, Москва, 1988 (հետալստ՝ РДО), с. 154. Աստրախանցի վաճառական Մ. Կնյազևը, հղում կատարելով տեղացի հայերին և

պարսիկներին, 1770 թ. նոյեմբերին հյուպատոս Մ. Սուլակովի հաղորդում էր, որ Ֆաթի Ալի խանը լեռնականների սիրաշահելու նպատակով դարձել էր սուննիադական (АВПРИ, ф. Сношение России с Персией, 1771, д. 150, лл. 11 об. – 12):

⁹⁰ Խոսքը Այսրկովկասի մասին է:

⁹¹ Ստ. Բոունաշևը նկատի ունի Քյուլուկ-Կայնարջիի հաշտության պայմանագիրը (1774 թ.): Վերջինիս ամրոցական բնագիրը տե՛ս Собрание важнейших трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906). С введением и примечанием профессора В. Н. Александренко, Варшава, 1906, с. 1-10:

⁹² Հելինակը նկատի ունի լեզգիների ասպատակություններն ու թախանը Վրաստանի սահմանամերձ շրջաններում: Այդ համատեքստում է պետք դիտարկել նաև Ճար-Բելոկանի շրջանում ապրող լեզգիների (ելերի) վարքագիծը:

⁹³ Խոսքը զինվորական պարտավորությունների մասին է. ենթատեքստից երևում է, որ այդ մահմեդական ժողովուրդները, ժամանակ առ ժամանակ վրաց արքայի դեմ ըմբոստանալով, պահանջվող զորքը չէին ուղարկում:

⁹⁴ Քանի որ Ֆաթի Ալի խանի տիրույթները Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում էին, թուրքական կողմը 1768-1774 թթ. պատերազմի ընթացքում նրանից պահանջում էր արգելել ռուսական զորքի տեղաշարժը ծովով ու ցամաքով՝ հանուն սեփական անվտանգության և «ընդհանուր օրենքի»: Տե՛ս Армяно-руссские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг., Сб. документов, Под ред. М. Нерсисяна, Ер., 1990, с. 83:

⁹⁵ Ա. Սուվորովը նույնպես սուր գնահատական էր տալիս Ֆաթի Ալի խանին՝ նրան անվանելով «ոչ ազնվական վարքագիծ» ունեցող: Խանի տարեկան եկամուտը կազմում էր 30000 ռուբլի՝ հնարավորություն տալով մինչև 8000 վարձու լեռնական զինվոր ունենալ (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 22):

⁹⁶ Նշենք, որ 1780-ական թթ. կեսերին Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարին հաջողվում է իրեն ենթարկել Ապահանը և հայացքն ուղղել դեպի Այսրկովկաս (տե՛ս **Ferrieres de Sauveboeuf**, նշվ. աշխ., vol. II, p. 296-298): Դա Ֆաթհ Ալի խանին ստիպում է կայսերական հովանավորություն ստանալու խնդրանքով դիմել ռուսական իշխանություններին (տե՛ս Сборник Императорского русского исторического общества /Историкум/ СИРИО/, т. 47, СПб., 1885, с. 193).

⁹⁷ Դերբենդ քաղաքը՝ «Աղուանից երկրի նախադուռը» (**Մ. եպ. Բարխուտարեանց**, Աղուանից երկիր և դրացիք /Միջին Դաղուանս/, Թիֆլիս, 1893, էջ 110), գտնվում էր Ջալգան լեռան ստորոտին, ծովի մոտ և բաժանված էր մի քանի մասերի: Դրանցից առաջինն ու ամենաբարձրը Նարին-Կալա ամրոցն էր, որտեղ գտնվում էին խանի պալատը և «որոշ քանակությամբ» հայերի տներ (տե՛ս **С. Гмелин**, Путешествие по России для исследования трех царств естества, часть III, I пол., СПб., 1785, с. 18): Զրկված լինելով գետերից՝ քաղաքը հատուկ խողովակների միջոցով ջուր էր ստանում հարևանությամբ գտնվող աղբյուրներից (տե՛ս **Marschall von Bieberstein**, Tableau des provinces situées sur la côte occidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour, St. Pétersbourg, 1798, p. 10). Խանական պալատի բակում տեղադրված էր 50 թղթանոթ (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 22).

⁹⁸ Շաքին կամ *Շաքե* Բուն Աղուանք երկրի գավառներից մեկն էր՝ Նուխի-Շաքի կենտրոնով (տե՛ս Սրբոյ հորն մերոյ **Մովսէսի Խորենացոյ** Մատենագրութիւնք, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1843, էջ 606; Армянская география VII века по Р. Х., Текст и перевод издал **К. П. Патканов**, СПб., 1877, էջ 17; Աշխարհացոյց **Մովսէսի Խորենացոյ**, Յանդուածովք նախնեաց լիրատ. **Հ. Ա. Սուքրեան**), Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1881, էջ 29; **Ա. Արքահամյան**, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Եր., 1944, էջ

348; **Անանուն (Է դար)**, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական բնագիր՝ **Ա. Յակոբեանի**, – «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիննա-Եր., 2013, սն. 122):

⁹⁹ Շաքիի խանությունը Հաջի Չելերիի գլխավորությամբ 1743/1744 թթ. ապստամբել էր Իրանի կենտրոնական իշխանության դեմ (տե՛ս ստորև, ծնթ. 102): ԺԸ դ. երկրորդ կեսին այդ խանությունից կախվածության մեջ էին գտնվում Արեւիչ, Կուտկաշենի սուլթանությունները, Ճար-Բելոկանի համայնքները: 1751-1752 թթ. Շաքին փորձում է իրեն ենթարկել նաև Գանձակի խանությունն ու Ղազախի շրջանը: Շաքիի խանության ժԸ-ԺԹ դարերի պատմության մասին տե՛ս **С. Маркрян**, Независимое ханство Шаки в XVIII-XIX вв., – «Caucasica», Труды Института политических и социальных исследований черноморско-каспийского региона, т. 1, Под ред. **В. А. Захарова**, Москва, 2011, с. 27-42.

¹⁰⁰ Ըստ Շաքիի պատմության տարեգրի՝ Հաջի Չելերին ծագումով քրիստոնյա քահանա Ղարա-քեշիշի տոհմից էր (**Абдул-Латиф Эфенди**, История шекинских ханов, Баку, 1926, с. 5): Այդ տոհմը Շաքիում իշխում էր 1444-1551 թթ., որից հետո կառավարումն անցնում է Սեֆյան շահերի նշանակված ամիրաներին (տե՛ս **И. П. Петрушевский**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв, Ленинград, 1949, с. 138).

¹⁰¹ Շաքիի ապստամբները 1744/1745 թ. Հաջի Չելերիի գլխավորությամբ սպանում են Նադիր Զաիի նշանակված կառավարչին, փակվում բերդում և դիմադրում կառավարական զորքին (**Մահբութ Սեդիդի**, Հարավային Կովկասի տեղական իշխանությունների փոխհարաբերությունները Իրանի կենտրոնական իշխանության հետ XVIII դարի վերջից մինչև 1828 թվականը, թեկնածուական ատենախոսություն, Եր., 2014, էջ 20-21):

¹⁰² Ժամանակի մեկ այլ աղբյուրի վկայությամբ՝ Գանձակի խանի ռազմական ուժը կազմում էր 3000 հետևակ և մինչև 5000

հեծյալ (СПФ АРАН, փ. 99, օտ. 2, № 13, և. 53).

¹⁰³ Ղազիդուռուվախի Մուհամմադ խանի դուստրը Հաջի Չելեբիի որդու՝ Աղա Քիչի բեկի (իշխանության է գալիս 1754 թվականին) կինն էր: Շուտով նա սպանվում է աներոջ ձեռքով, և Ֆաթի Ալի խանի ջանքերով Շարիխ խան է դառնում Հաջի Չելեբիի թոռ Հուսեյն խանը (*Абдул Латиф Эфенди*, նշվ. աշխ., էջ 10):

¹⁰⁴ *Ախունդը* մահմեդական հոգևոր գիտնականն է, որն իր դիրքով ավելի բարձր է, քան մուլլան (*Энциклопедический словарь Ефрона и Брокгауза*, т. 2а, СПб., 1891, с. 541).

¹⁰⁵ Թաբասարանի մասին առաջին հիշատակությունը պահպանվել է է դարի «Աշխարհացոյց»-ում Թառասպարը կամ Տապախտարանը անվամբ: Տե՛ս **Անանուն (է դար)**, Աշխարհացոյց, Գիտաքննական քննադիր՝ **Ա. Յակոբեանի**, սն. 114-115: Թաբասարանի պատմական և աշխարհագրական սահմաններն ընդգրկում էին Դերբենդից արևմուտք ընկած տարածքը՝ Ռուբաս և Գյուլգերի գետերի ավազանում: Թաբասարանցիները Կովկասի բնիկ ժողովուրդներից են, որ խոսում են լեզգիական լեզվախմբի լեզուներից մեկով: ԺՁ դարում Թաբասարանում ձևավորվում է ինքնուրույն իշխանություն՝ մայրամուտություն, որը ԺԷ դարի սկզբին իրեն է ենթարկում սահմանամերձ լեզգիաքնակ մի շարք բնակավայրեր (տե՛ս *История Дагестана*, с. 250), ԺԸ դ. երկրորդ կեսին թաբասարանցիները կարող էին ռազմի դաշտ դուրս բերել մինչև 12000 զինվոր (СПФ АРАН, փ. 99, օտ. 2, № 13, և. 40):

¹⁰⁶ *Ղաղի* էին կոչվում շարիաթի հիման վրա դատավարություն իրականացնող մահմեդական դատավորները (*Ислам. Энциклопедический словарь*, Ред. **Л. В. Негря**, Москва, 1991, с. 125).

¹⁰⁷ Հուսեյն խանի քաղաքականությունից դժգոհ ազգականներից Հաջի Արդ ալ-Ղաղերը, նախապես ստանալով Իրաահիմ խանի աջակցությունը՝ 1780 թ. խոովություն է բարձրացնում նրա դեմ և գրավում Շաքին: Նա դաշնակցում է Ֆաթի Ալի խանի հետ

ընդդեմ Ղարաբաղի խանի, որին սկսում է աջակցել սպանված Հուսեյն խանի որդի Մուհամմադ Հասանը: Վերջինս 1784 թ. իշխանության է գալիս և կոտորում Հաջի Արդ ալ-Ղաղերի ընտանիքը: Այսպիսով՝ 1780-ական թթ. կեսերից Շաքիում թուլանում է Ղուբայի խանի քաղաքական ազդեցությունը՝ իր տեղը զիջելով Ղարաբաղի Իրաահիմ խանին:

¹⁰⁸ ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Շամախիի խանությունը շարունակում էր նախկին Սեֆյան պետության վարչաքաղաքական մաս կազմող Շիրվան նահանգի անունով կոչվել Շիրվանի խանություն: ԺԸ դարի սկզբի նկարագրություններով՝ Շամախի քաղաքն ուներ ամֆիթատրոնի ձև, ընդարձակ էր, տները փոքր էին՝ բացառությամբ նահանգապետի, հարուստ պաշտոնյաների ու վաճառականների տների: Շամախիի փողոցներն անկանոն դասավորություն ունեին (տե՛ս **Bell John**, *A journey from St.-Peterburg in Russia to Ispahan in Persia with an Embassy from his Imperial Majesty Peter the First*, vol. I, London, 1764, p. 66): Քաղաքի առավել աչքի ընկնող շինությունը լեռնա բարձրադիր մասում գտնվող՝ խանի պալատն էր: Անրոցի վերին մասը պատով էր պաշտպանված, որը ժամանակի ընթացքում տեղտեղ քանդվել էր: Պատի տակ բերդապատնեշ էր կառուցված, որի մեջ տեղադրված էին մի քանի հրանոթներ: Ս. Գմելինի վկայությամբ՝ նեղ ու ղժվարանցանելի քաղաքը բաժանվում էր 9 թաղերի (**С. Гмелин**, նշվ. աշխ., էջ 95):

¹⁰⁹ Նկատի ունի Սեֆյան պետության կազմում Ադերբայջան (*Ադրեքիժան*) նահանգը:

¹¹⁰ 1761 թ. Խան Չոբանի ցեղից Ալի Վերդի բեկի որդիներ Մուհամմադ Սայիդն ու Աղասի խաները սպանել էին Շամախիի նախկին խանին: Մինչ այդ եղբայրներն իրենց էին ենթարկել Շիրվանի ջուլդոր ցեղերին և հաստատվել Հին Շամախիում: Շուտով Մուհամմադ Սայիդը, Քերիմ խան Չելեբի ֆերմանի համաձայն, Հին Շամախիի խան է ճանաչվում (**С. Гмелин**, նշվ. աշխ., էջ

90-91); Նոր Շամախիի բնակիչները, Հաջի Մուհամմադ Ալի խանի հարկային քաղաքականությունից դժգոհ՝ դիմում են Մուհամմադ Մայիդին: Վերջինս առանց վարանելու կատարում է շամախեցիների խնդրանքը և քաղաքը զրավելով, վերջ է դնում երկիշխանությանը: Նոր Շամախիում նա նայիր (տեղակալ) է նշանակում, իսկ Հաջի Մուհամմադ խանը՝ մեկ տարի պատանդ մնալով Հին Շամախիում, կերչում է մահկանացուն:

* Կուրացվել է Նուխիի ներկայիս խանի հոր՝ Հուսեյն խանի կողմից:

¹¹¹ Ըստ Յակուտ ալ-Համադիի՝ Շամախին բազմամարդ քաղաք էր և Շիրվան երկրի մայրաքաղաքը (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 84): 1735 թ. Նադիր Ղուլի խանը Հին Շամախին հողին է հավասարեցնում, իսկ նրանից արևմուտքը հիմնում է Նոր Շամախին (տե՛ս **Иоганн Лерхе**, Выписка из путешествия Иоанна Лерхе, продолжавшегося от 1733 по 1735 год из Москвы до Астрахани, а оттуда по странам лежащим на западном берегу Каспийского моря, – «Новые ежемесячные сочинения», ч. XLIII, январь, 1790 с. 52. Հմմ. **Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացոյ**՝ Պատմագրություն անցիցն իրոց և Նատր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1870, էջ 65-66; **А. Бакиханов**, О походе Надир-шаха в Дагестан, – Сочинения. Записки. Письма. Ред. колл. **З. М. Бунятов** и др., Баку, 1983, с. 153). Քաղաքը, ժամանակակից փոխանցմամբ, ավելի մարդաշատ էր, քան Դերբենդն ու Բաքուն միասին վերցրած (J. Cook, Voyages and Travels Trough the Russia Empire, Tartary and Part of the Kingdom of Persia, vol. II, Edinburg, 1770, p. 391).

¹¹² Շրջապատված լինելով թշնամարքար տրամադրված հարևաններով և պարբերաբար ենթարկվելով լեզգիների հարձակումներին՝ Շամախին ստիպված էր ճանաչել Ֆաթի Ալի խանին որպես իր քաղաքական ու ռազմական պաշտպանի:

¹¹³ ԺԳ դարի արաբ հեղինակի հաղորդմամբ՝ Բաքուն (արաբերեն՝ Բաքույա) հայտնի էր որպես սև և սպիտակ նավթի աղբյուր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ ՀՁ **Նալբանդյան**, Եր., 1965, էջ 30): ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Կասպից ծովի ամենահարմար ու անվտանգ նավահանգիստը Բաքուն էր: Ի տարբերություն Աստրախանի նավահանգստի, որը Վոլգայի սառցապատման հետևանքով միայն 6 ամիս էր բաց՝ Բաքվի նավահանգիստը գործում էր ողջ տարին: Ըստ աղբյուրի՝ Բաքվի խանը Կասպից ծովում ավելի շատ նավեր ուներ (խոսքն առևտրական նավերի մասին է), քան Դերբենդի Ֆաթի Ալի խանը (СПФ АРАН, ф. 99, он. 2, № 13, л. 43).

¹¹⁴ Ավշերունի թերակղզու տարածքը գրեթե ամբողջությամբ ընդգրկող Բաքվի խանությունը մինչև Նադիր շահի մահը կառավարում էր նրանից իշխանություն ստացած Սելիմ անունով կառավարիչը՝ ծագումով Գիլանից (**Иоганн Лерхе**, նշվ. աշխ., էջ 30):

¹¹⁵ Միրզա Մուհամմադը հասցրել էր բարեկամանալ հարևանների հետ, «իսկ Ղուբայի Ֆեռադայի խանի հետ, որը միաներից վտանգատր կարող էր լինել նորա համար՝ ազգակցութեան մէջ մտա» (Մ. **արքեպ. Սմբատեսեց**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփանոսի վանագ Սաղիանի և միա վանօրէից և ուխտատեղեաց ևս և քաղաքացն և գիւղօրէից որք ի Շամախու թեմի, Տիփլիս, 1896, էջ 378) և իր որդուն ամուսնացրեց Ղուբայի խանի ջրոջ հետ: Վերջինս իշխանությունից գրեթե հեռացնում է Բաքվի թուլակամ խանին և, միանձնյա կառավարելով, կյանքի է կոչում Ֆաթի Ալի խանի քաղաքական ծրագիրը: Այդպես Բաքվի խանությունը Ղուբայի խանի ընդարձակ տիրույթներից մեկը դարձավ:

¹¹⁶ Բաքվի խանությունը, բացի ռազմաքաղաքական դիրքից, ուներ նաև առևտրատնտեսական հարուստ ներուժ: Այն Շիրվանի մյուս տիրույթների համեմատությամբ աղի և նավթի արտա-

դրության մեծ առավելություններ ուներ: Խանության տարածքում բազմաթիվ աղի լճերի առկայության շնորհիվ (աղի լճերի մասին մանրամասն տե՛ս՝ *Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях*, ч. IV, СПб., 1836, с. 33-36) աղի արտահանման ծավալները նավթից հետո գրավում էին երկրորդ տեղը:

- ¹¹⁷ 1770-ական թթ. Այսրկովկաս այցելած ակադեմիկոս Յ. Գիլդենտեղը նշում էր, որ Շիրվանում գործածվող թուրքական բարձրագույն թաթարերենը և թուրքերենը այնքան են իրարից տարբերվում, որքան լատիներենն իտալերենից: Թաթարական երեք լեզուներից առավել մոտ էր թուրքերենին թերեքսմենների լեզուն: Որպես թերեքսմենների էթնիկ տարածքներ նա նշում էր Հարավային Դաղստանը, Դերբենը, Շիրվանը՝ Ֆաթի Ալի խանի ողջ տիրույթները՝ մինչև Սալիան (**Иоганн Антон Гилденштедт**, Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., СПб., 2002, с. 257). Մինչև Ի դարի սկիզբը թերեքսմենները դիտարկվել են որպես առանձին էթնոս, սակայն հետագայում նրանք միացվում են (կոնսոլիդացվում) աղբրեջանցիների հետ՝ պահպանելով էթնիկ ինքնանվանումն ու ինքնընկալումը: Հարևանները՝ կուրդները, դարգինները, նրանց կղզում են թերեքսմեններ, իսկ հյուսիսային կուրդները, ավարները, դարգինների մի մասը և մյուսները՝ փաղար (Народы Дагестана, с. 507). Հայկական աղբյուրներում նրանք հիշատակվում են *թարաքամա* անվամբ՝ «վրանաբնակաց և խաշնարածաց ազգ մի» (տե՛ս **Եսայի Հասան Զալաբանց**, Պատմություն համառոտ Աղռանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868, էջ 16):

- ¹¹⁸ Շաղաղի կոչվող քրդական ծագմամբ այս ցեղը հիշատակվում է ԺՁ դարի ջուրդ հեղինակ Շարաֆ-խան Բիթլիսիի «Շարաֆ-նամե» երկում որպես Զազիրայի (Միջագետքի) նահանգներից մեկում ապրող քրդական չորս աշիրայություններից մեկը (**Ша-**

раф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-наме, т. I, Москва, 1967, с. 206). Անգլիացի ճանապարհորդ Ջ. Բեյի տեղեկություններով (1715 թ.)՝ Մուղանի դաշտը ոռոտներն էին այդպես կոչում, իսկ պարսիկներն այն անվանում էին Քուրդիստան՝ նշելով, որ քրդերն այստեղ ապրում էին ողջ տարին (**Дж. Белл**, Белевы путешествия чрез Россию в разныя Асиятския земли, а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, ч. I [Путь в Персию и Китай], Перевел с французского **Михайло Попов**, СПб., 1776, с. 62).

- ¹¹⁹ *Շահսևաններ* էր կոչում (*շահին սիրողներ*) Իրանի տերության հյուսիսարևմտյան տարրեր հատվածներում գտնվող բազմաթիվ ցեղային խմբերի ամբողջությունը (**R. Tapper**, Frontier nomads of Iran. A political and social history of the Shahsevan, Cambridge University Press, 1997, p. 24; **Խոյսի**՝ Shāhsevan in Safavid Persia, – «Bulletin» of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. 37, № 2 /1974/, p. 321-354). Շահսևան կարող էին դառնալ նաև ոչ թյուրքական ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, օրինակ՝ կովկասյան ժողովուրդներ, քրիստոնյաներ (տե՛ս **Գ. Асатрян**, Этническая композиция Ирана: от «Арийского простора» до азербайджанского мифа, Ер., 2012, с. 54, прим. 23). Շահսևանները ծնունտ ամիսներին քնակվում էին Շարրանի մահալում, որի իրավունքը ստացել էին Ղուրայի Հուսեյն Ալի և Ֆաթի Ալի խաներից (տե՛ս **Փ. Симонич**, Описание Южного Дагестана. 1796 г., – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. Косвена** и **Х. Хашаева**, Москва, 1958, с. 147).

- ¹²⁰ Շուշի քերդաբաղաբը հիմնադրվել էր 1754 թ. և 1780-ական թվականներին քարե ամուր պարիսպներով քաղաք էր, որը պաշտպանում էին տարբեր տրամաչափի մինչև 50 թնդանոթ (СПФ АРАН, ф. 99, оп. 2, № 13, л. 53). Ըստ ԺԺ դ. առաջին

քառորդի տվյալների՝ քաղաքը բաժանված էր երեք թաղամասերի՝ Թարրիզլիի (Թարրիզեցոց), Ղազանչայիի (Ղազանչեցոց) և Ազխիի (Ազուլեցոց): Տե՛ս Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, действительным статским советником **Могилевским** и полковником **Ермоловым 2-ым**, Тифлис, 1866, с. 8)։

¹²¹ Շահնագարը Արցախի հինգ մելիքական տներից մեկի՝ Վարանդայի Մելիք-Շահնագարյանների տոհմից էր (նրանց տոհմաձառի մասին տե՛ս **Ա. Մաղայան**, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Եր., 2007, էջ 158-198)։ Նա հարգանք և վստահություն էր վայելում Ղարաբաղի խաների մոտ։ Այսպես՝ երբ Փանահ խանն իր իշխանության սկզբում ֆինանսական օգնության կարիք ուներ, ապա դիմում է Շահնագարին։ Վերջինս քաղաքական հաշվարկներից ելնելով՝ իր դուստր Հուրզադ խանումին կնության է տալիս Իբրահիմ խանին (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ **Ք. Կոստիկյանի**, Եր., 2000, էջ 42)։ Սակայն Մելիք-Շահնագարի ազգադավ գործունեության հետևանքով Փանահ խանը ներթափանցեց Արցախ՝ տիրելով Շուշիի անառիկ բերդին։ Վարանդայի մելիքը չկարողանալով պայքարել իրեն թշնամացած Արցախի մյուս մելիքների դեմ՝ դաշնակցեց Փանահի հետ։ «Մելիք-Շահնագարն, տեսնել զուկարություն իր, ի հոգս անկառ զհետևանաց գործոյն և եկն առ գերաստիջան խանն, որում և ծառայէր հաստարմութեամբ» (**Միրզա Աղի-գյոզալ-բէկ**, Ղարաբաղ-նամէ, աշխատասիրությամբ՝ **Ա. Մաղայանի**, Եր., 2016, էջ 44)։

¹²² Ավանդության համաձայն՝ Ղարաբաղի խաները ծագում էին թյուրքական *ջևանջիր* ցեղախմբի *սարաջալու* ցեղից (**Мирза Джемал Джеванджир Карабагский**, История Карабага, Баку, 1959, с. 67)։ Իբրև թե նրա առաջնորդներից մեկը, լքելով իր

հայրենիքը, հաստատվում է Լոռիում, ապա ծառայության մտնում Գանձակի խաների մոտ։ Այստեղից էլ անցնում է Ղարաբաղ, միանում ջևանջիր ցեղին և ամուսնանում։ Նա մի որդի է ունենում Ալի անունով, որին գունատ դեմք ունենալու համար կոչում էին *Սարիջե* (դեղնավուն)։ Վերջինիս գլխավորած խմբավորումը կոչվում է *Սարիջե-ալիլու*։ Նրա ունեցվածքը ժառանգաբար անցնում է որդուն՝ Իբրահիմ աղային, որի ավագ որդին՝ Տազլ Ալի բեկը դառնում է Նադիր շահի իշիք-աղասիի զինվորներից մեկը։ Երբ նա սպանվում է ռազմի դաշտում, շահն իր մոտ ծառայության է կանչում Իբրահիմի կրտսեր որդուն՝ Փանահ Ալիին (**Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, նշվ. աշխ., էջ 46-47)։

¹²³ Փանահ խանին հաջողվում է փախչել շահի ծառայությունից և անցնել Ղարաբաղ, որտեղ թյուրքական ջևանջիր, օթուզիքի, քյարիլու, ինչպես նաև հորասանից Վրաստան վերադարձած այլ ցեղերի հետ ավազակային հարձակումներ է գործում։ Նա դիր շահի մահից հետո (1747 թ.) նա հնազանդություն է հայտնում Աղլի շահին (1747-1748), նրանից խայթաթ, սուր և խանության ռաղամ ստանում (**Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, նշվ. աշխ., էջ 47-48)։ 1749 թ. հիմնում է Թանանակյուտ բերդը, Շահ-բուլաղ արքյուրի մոտ, որից էլ բերդը ստացավ նոյն անունը (**Միրզա Աղիգյոզալ-բէկ**, Ղարաբաղ-նամէ, Աշխատասիրությամբ՝ **Ա. Մաղայանի**, Եր., 2016, էջ 42-43)։ Ղարաբաղի խանության ձևավորման մասին տե՛ս **А. Магальян**, Арцахские мелкства и возникновение карабахского ханства, – «Русский сборник: Исследования по истории России», Ред. **О. Эльдман**, т. VIII, Москва, 2010, с. 7-25)։

¹²⁴ Հավանաբար, Իբրահիմ խանը միայն որոշ շինարարական աշխատանքներ է իրականացրել, քանի որ Շուշիի բերդը գոյություն ուներ անվավազ ԺԸ դարի սկզբից (Արմանո-րուսկե օտношения в первой трети века, т. II, ч. I, Ер., 1964, с. XLI)։

- ¹²⁵ Գանձակի, Ղարաղալի, Նախիջևանի և Արդեբիլի խաները դեռևս Փանահ խանի օրոք էին հնազանդվել Ղարաբաղի տիրակալին: Վերջինս կառավարիչներ և փոխանորդներ էր նշանակում այդ վայրերում ու պատանդներ պահում Թառնակյոտ ամրոցում (**Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, նշվ. աշխ., էջ 54):
- ¹²⁶ Ա. Սուվորովի 1780-ական թթ. սկզբի տվյալներով՝ Ղարաբաղի խանի զինված ուժերը՝ բաղկացած պարսիկներից և հայերից, կարող էին հասնել 1000 հետևակի և 5000 հեծյալի (СПФ АРАН, փ. 99, օտ. 2, № 13, ռ. 53):
- ¹²⁷ Այսրկովկասյան մյուս տիրակալների օրինակով Ղարաբաղի խանը նույնպես անհրաժեշտության դեպքում դիմում էր վարձու լեզգիների ուժին (տե՛ս ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 18, վավ. 195, էջ 30):
- ¹²⁸ Խանության կլիման մաքուր էր («առողջ»), բազմաթիվ արոտավայրերը հնարավորություն էին տալիս անասնապահությունը զարգացնել, իսկ բնակիչները հարուստ էին (տե՛ս СПФ АРАН, փ. 99, օտ. 2, № 13, ռ. 53):
- ¹²⁹ Կողմերի միջև պայքարը սրվում է 1780-ական թթ., երբ Գեորգիևսկի դաշնագրով տարածաշրջանում ամրապնդվում են Ռուսական կայսրության քաղաքական դիրքերը: Այդ ընթացքում Ֆաթի Ալի խանն ապաստան է տալիս Իբրահիմի եղբայր Մեհրալի խան Ջևանշիրին, իսկ Ղարաբաղի խանը հովանավորում էր Շամախիի խաներին:
- ¹³⁰ Ավարտելով արշավանքը Նախիջևան՝ Իբրահիմը 1785 թ. ձեռնամուկ եղավ դեպի հույ արշավանքին: Սակայն արշավանքն անհաջող ընթացք ունեցավ, և նա Ջաֆար Ղուլի խանի հետ հաշտություն կնքեց (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, էջ 65):
- ¹³¹ Նկատի ունի Երևանի խանությունը՝ Չովխուր-Սա՛աղը:
- ¹³² Ավարիայի Օմար խանի ջուր Աղա Բիբեն Ղարաբաղի Իբրահիմ խանի կինն էր, որով նա քաղաքական դաշինք էր հաստատել Ղարաբաղի ամենահզոր տիրակալներից մեկի հետ: Իբրահիմ խանը ազգակցական կապեր ուներ նաև շահսևանների, Ղա-

րաղալի, հույի և Գանձակի խաների հետ (տե՛ս **Мирза Джемал Джеванишир Карабагский**, նշվ. աշխ., էջ 79):

- ¹³³ Ղարաբաղի Փանահ խանը մահացել է 1760-ական թթ. սկզբին, իսկ Իբրահիմ խանը, տարեգրի փոխանցմամբ, իշխանության էր եկել 1762 թ. (հմմ. **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, նշվ. աշխ., էջ 63):
- ¹³⁴ Գանձակը արաբական աղյուրներում հիշատակվում է նաև որպես Ջանգա՝ Առան երկրի մայրաքաղաք, որա «մեծագույն քաղաքը», որին ժողովուրդը կոչում էր նաև Քանջա (Օտար աղյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Ն. Նալբանդյան**, Եր., 1965, էջ 50, 104):
- ¹³⁵ ԺԸ դարի երկրորդ կեսին քաղաքը պաշտպանված էր քարե ամուր պարիսպներով և մինչև 40 թնդանոթով (СПФ АРАН, փ. 99, օտ. 2, № 13, ռ. 53):
- ¹³⁶ Շահ Աբբաս Բ-ից սկսած Գանձակում և Ղարաբաղում դաջարական գիադոլի ցեղից խաներ էին իշխում: Շահական գրագրություններում նրանք «Ամիր-ալ-ումարա, Գանձակի և Ղարաբաղի բեկլարբեկ Ղաջար Ջիադոլի» տիտղոսով էին հիշատակվում (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, էջ 38):
- ¹³⁷ Ֆաթի Ալի խանը խնդրում է Իբրահիմին ազատ թողնել Գանձակի խանին՝ փոխարենն առաջարկելով բարեկամական հարաբերություններ հաստատել Ղարաբաղի խանի հետ (РГВИА, փ. 52, օտ. 1/194, Ժ. 331, Կ. 6, 1784 Ը., ռ. 33):
- ¹³⁸ Հերակլ Բ արքան և Իբրահիմ խանը գրավում են Գանձակը և Նրակից ստացվող եկամուտները կիսում (տե՛ս РГАДА, ГАРИ, ք. 23, Ժ. 13, Կ. 7, ռ. 246):
- ¹³⁹ Իրականում պետք է լինի 1784 թվական:
- ¹⁴⁰ Գանձակի պատկանելության հարցի շուրջ Հերակլն իր անհանգստությունն էր հայտնում Պ. Պոտյոմկինին 1784 թ. փետրվարի 15-ի նամակում: Հիմնավորելով, որ Գանձակը պատմականորեն պատկանել է վրաց արքաներին, նա խնդրում էր, որ երբ ու-

սական իշխանությունները քննության անեն Իրրահիմ խանի ինդրանըրը ճանաչել ուսական գերիշխանությունը, ապա Գանձակի հարցը լուծելիս հաշվի անել նրա անցյալը՝ նշելով, որ Ստ. Բունաշևի գծած տարածաշրջանի քարտեզի վրա Գանձակը մտնում էր Վրաստանի կազմի մեջ (Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, вып. 1, Материал подобран и подготовил к печати В. Гамрекели, Тбилиси, 1980, с. 140).

¹⁴¹ Գանձակը հայաբնակ հնագույն քաղաքներից էր, որտեղ ժՇ դ. երկրորդ կեսին մեծաքանակ հայ բնակչություն կար: Տե՛ս, օր.՝ Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ (ԺՇ-ԺԹ դդ.), թարգմանեց՝ **Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, Եր., 1955, էջ 152:

¹⁴² Ղազախ ցեղը ղզրաշական ցեղերից մեկն էր (տե՛ս **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 92, 134):

¹⁴³ 1736 թ. Մուղանի դաշտում հրավիրած ժողովին Գանձակի խաները ղեմ են արտահայտվում, որ Նադիր Ղուլի խանն Իրանի շահի հոչակվի (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, էջ 39): Որոշ ժամանակ անց շահը բորչալու և դազախ ցեղերին հանձնում է Վրաստանի վախի ենթակայությանը, Ղարաբաղի մի քանի ցեղերի հրամայում է հեռանալ Խորասան, իսկ Ղարաբաղի հինգ մահալներում հայ մելիքներ է նշանակում, որոնք ենթարկվելու էին շահական արքունիքին՝ թուլացնելով Գանձակի խաների իշխանությունը (տե՛ս **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, էջ 39):

¹⁴⁴ Ըստ Աբրահամ Կրետսացու՝ 1740-ականներին Երևանի խանությունը բաժանված էր ինը վարչական շրջանների՝ մահալների: Դրանք էին Կարբիի, Ղըրխբուկաղի, Շորագայի, Իկտիրի, Ծաղկածորի, Գեղարքունիքի, Ապարանի և Շիրակավանի մահալները (**Աբրահամ կաթողիկոս Կրետսացու**)՝ Պատմագրութիւն անցիցն իլոց և Նատր-Շահին պարսից, էջ 61-62):

¹⁴⁵ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները Սեֆյան պետության Չուխուր-Սա՛դդի բեկլարբեկության նահանգներն էին: Նադիր շահը Երևանի կառավարիչ և բեկլարբեկ էր նշանակել Մուհամմադ Ռեզա խանին: Հետագայում Երևանի կառավարչին տրվում է նաև սարդարի՝ զորքի գերագույն հրամանատարի պաշտոնը: Նադիր շահի մահից հետո Երևանը ևս կիսանկախ կարգավիճակ է ձեռք բերում: Վրաց աղբյուրի փոխանցմամբ՝ Հերակը արքան 1760 թ. Իրանի տիրակալ Քերիմ խան Ջենդից ուղերձ է ստանում՝ օգնել բռնելու աֆղան խոովարար Ազադ խանին՝ փոխարենը խոստանալով Երևանի խանությունը: Քերիմ խանը պահում է խոստումը և գերեվարած Ազադ խանին ստանալուց հետո Երևանի խանին այսպիսի նամակ է գրում. «Որքան էլ պետական հարկ լինի թեզ վրա դրված, բոլորը Իրակլի թագավորին պիտի տաս և նրան հնազանդվես, ինչպես էլ հնազանդության կարգն է» (Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ, էջ 176): 1779 թ. Երևանի Հուսեյն Ալի խանը (1762-1783), օգտվելով Իրանում Քերիմ խան Ջենդի մահվան (1779 թ.) հետևանքով առաջացած խառնակ իրավիճակից, հրաժարվում է ենթարկվել Հերակլին (տե՛ս **П. Бурков**, Материалы для новой истории Кавказа, с. 73):

¹⁴⁶ Համաձայն մի անանուն վրաց սկզբնաղբյուրի (1769 թ.)՝ Երևանի խանի զինվորական հնարավորությունները չէին գերազանցում 2000 զինվորը (Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ, էջ 153): Ըստ Ա. Սուվորովի՝ Երևանի խանը մարտի դաշտ կարող էր հանել մինչև 1000 հետևակ և հեծյալ, իսկ քաղաքը պաշտպանված էր քարե ամուր պարիսպներով և շուրջ 40 թնդանոթով (СФФ АРАН, ф. 99, он. 2, № 13, н. 54):

¹⁴⁷ ԺՃ դարում Մակուն հանդիսանում էր քրդական *մահմոդի* ցեղի տիրույթը՝ կառավարվելով բեկի կողմից: Սակայն ժՇ դ. 30-ական թթ. քրդական այդ ցեղը զրկվում է իր տիրույթից՝ թուրք-իրանական ուսմական բախումների ընթացքում թուրքերին

պաշտպանելու համար: Շահը Մակուն որպես օլթա փոխանցում է ղզրաշական *բայթթ* ցեղին, որի տիրապետությունն այստեղ շարունակվում է մինչև 1923 թ.: Մակուի Ամեղ խան հաքիմը 1747 թ. գտնվում էր Նադիր շահի շքախմբում Խորասանում, երբ նրա դեմ կազմակերպվում է մահափորձ: Ամեղ խանն առևանգում է շահի կանանցից մեկին, զավթում մեծաթիվ գանձեր և փախչում Մակու (տե՛ս **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 130):

¹⁴⁸ Թումանը դրամական միավոր է, որը հավասար էր 10000 դինարի: Միջին դարերում թումանի և դինարի փոխարժեքը նվազման միտում է ունեցել: ԺԸ դ. առաջին կեսին մեկ թումանը հավասար էր 19 ուրլու (տե՛ս **Л. Богданов**, *Персия*, СПб., 1909, с. 96).

¹⁴⁹ Հուսեյն Ալի խանը մահացել էր ծանր հիվանդությունից հետո (ՄՄ, ձեռ. 2803, էջ 179ա):

¹⁵⁰ Երևանի խանությունում Հուսեյն Ալի խանի ավագ որդի Ղուլամ Ալիին 1783 թ. նոյեմբերին խան են հռչակում Հերակլ արքայի համաձայնությամբ (ՄՄ, ձեռ. 2803, էջ 179ա): Սակայն 1784 թ. հունիսի 7-ին նա Երևանի հրապարակում գնդակահարվում է Բուլնյաթ Ալի անունով մի պարսիկի ձեռքով (**А. Иоаннисян**, *Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия*, Ер., 1990, с. 266-267). Իսան է հռչակվում Հուսեյն Ալի խանի անչափահաս որդին՝ Մահամմադը, որի մայրը թիֆլիսցի մի քրիստոնյա էր (տե՛ս **С. Бурнашев**, *Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинскаго и Кахетинскаго*, с. 25-26).

¹⁵¹ Յակուտ ալ-Համալիի խոսքով՝ Նախիջևանը քաղաք էր Աղեր-բայջանի ծայրամասում (Օտար այդյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Եր., 1965, էջ 117): Դեռևս ԺԶ դարում Նախիջևանի հարուստ շրջանը հանդիսանում էր *ուսթաջլու* ղզրաշական ցեղի *քենգերլու*

ցեղախմբի ժառանգական օլթան: Աբբաս Ա շահի ժամանակ Նախիջևանի հաքիմ և ցեղի առաջնորդ էր Մաղսուդ-Սուլթան քենգերլու-ուսթաջլուն (տե՛ս **И. Петрушевский**, նշվ. աշխ., էջ 132): Նադիր շահի օրոք Նախիջևանն անջատվել էր Չոխսուր-Սա'ադի վիլայեթից և կառավարվում էր շահի նշանակած հաքիմի ու կառավարչի միջոցով: Նադիր շահից հետո Նախիջևանում խան է հռչակվում Հեյդար Ղուլին, որը հալածանքներ է սկսում խանության հայերի նկատմամբ (**Հ. Միք. Չամչեանց**, Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչև 1784 թ.), հտ. Գ, Եր., 1984, էջ 842): Հայերի վիճակը փոքր-ինչ բարելավվում է Բեհնամ խանի օրոք (1749 թ.), սակայն Նախիջևանից անջատվում և Ղարաբաղի խանությանն են անցնում Մեղրիի և Կապանի շրջանները: Թավրիզի բեկարբեկի աջակցությամբ Հեյդար Ղուլի խանը վերադարձնում է Նախիջևանի խանությունը, սակայն 1751 թ. Իրանի գահի հավակնորդ Ազադ խանը Նախիջևանում վերականգնում է Բեհնամ խանի իշխանությունը (**Հ. Միք. Չամչեանց**, նշվ. աշխ., հտ. Գ, էջ 55):

¹⁵² Խոսքը Նախիջևանի երկու եղբայր խաների՝ Ջաֆար Ղուլիի և Աբաս Ղուլիի մասին է, որոնք անհաշտ էին միմյանց հետ: Այդ պատճառով էլ Քերիմ խանը նրանց Շիրազ է տանում և պատանդ պահում, իսկ խան է նշանակում Շուքրուլլա խանին: Նա սերտ կապեր ուներ Ղարաբաղի Իրբահիմ խանի հետ, որն էլ, օգտվելով Քերիմ խանի մահից հետո Իրանում տիրող խառնակ վիճակից՝ զորք է տրամադրում Շուքրուլլա խանին՝ Խոյի Ամեղ խանի դեմ կռվելու համար: Վերջինս միավորվում է Ուրմիայի Իմամ Ղուլի խանի հետ և ջախջախում Նախիջևանի խանի զորքը: Իսանը սպանվում է մարտի դաշտում, և նոր խան է հռչակվում սպանվածի հորեղբոր որդին՝ Աբաս Ղուլի խանը, սակայն Խոյի և Ուրմիայի խաները անողոք պայքար են սկսում նրա դեմ՝ Նախիջևանին տիրելու նպատակով: Աբաս Ղուլին օգնության խնդրանքով դիմում է Հերակլ արքային (ՐԳՅՈԱ, փ. 52,

on. 194, d. 286, ч. I, 1783, л. 361), որն էլ Երևանի խանին հրամայում է զորք տալ Արաս Ղուլիին: Ըստ Վ. Գրիգորյանի՝ Երևանի Ղուլան Ալի խանը, վախենալով Այսրկովկասում Ալի Մուրադ Չենդի ազդեցության ուժեղացումից ի դեմս Չանարդուլիի (իմս՝ Ջաֆար Ղուլի)՝ ռազմական օգնություն է տրամադրում Արաս Ղուլի խանին. տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Եր., 1958, էջ 84-85: Վերջինիս իշխանությունը վերականգնվում է մինչև Ալի Մուրադ խան Չենդի Իրանի մեծ մասում հաստատվելը: Թավրիզի Նաջաֆ Ղուլի և Խոյի Ահմեդ խաների խնդրանքով՝ իշխանությունն անցնում է Շիրազում որպես պատանդ գտնվող եղբայրներից Ջաֆար Ղուլի խանին, իսկ Արաս Ղուլին անցնում է Թիֆլիս և օգնություն խնդրում՝ խոստանալով հնազանդվել ռուսական գահին (Վ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 84-86): Հերակլ արքայի հորդորով Արաս Ղուլին անցնում է Երևան, բայց Հուսեյն Ղուլի խանի հանկարծակի մահն ի չիք է դարձնում Նախիջևանի խանությունը վերադարձնելու վրացական ծրագրերը:

¹⁵³ Խոյի Ահմեդ խանը 1784 թ. Հերակլ արքային գրում էր, որ եթե վրաց տիրակալը Արաս Ղուլի խանին չգերադասի իրենից՝ Խոյի խանից, և աջակցի Ալի Մուրադ խան Չենդի օգնությամբ իշխանության եկած Ջաֆար Ղուլի խանին, ապա ինքը շնորհակալ կլինի: Հակատակ դեպքում Ահմեդ խանն առաջարկում էր Նախիջևանի ժողովրդին հարցնել, թե ում է նա ուզում տեսնել խանի պաշտոնում՝ Արաս Ղուլիի՞ն, թե՞ Ջաֆար Ղուլիին (Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии, с. 145).

¹⁵⁴ Քրիստոնյաներից բացի Նախիջևանում ապրում էին *քենզերու* (920) և *բալաջարի* ցեղերի քրդեր (660) տոն (Статистическое описание Нахичеванской провинции, Составленное В. Григорьевым, СПб., 1833, с. 30, 32).

¹⁵⁵ Խոյը Ժե-ԺԸ դարերում միավորվել էր Սալմաստի հետ, որը ԺԶ դարից սկսած կառավարվում էր քրդական *դումբուլի* ցեղի կողմից՝ դառնալով ժառանգական տիրույթ (И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 129):

¹⁵⁶ Արդարիվ կամ Արտավիլը արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես Աղեբրայջանի հայտնի քաղաքներից մեկը (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 13):

¹⁵⁷ Թավրիզը կամ Թերրիզը Աղեբրայջանի ամենանշանավոր քաղաքներից է, շքեղ ու բազմամարդ, շրջապատված ամրաշեն պարիսպներով, թրծված աղյուսից և գաջից կառուցված: Նրա միջով այգեստանների կողմից անցնում են գետակներ: Այստեղ պտուղները խիստ էժան են և ընտիր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 40): ԺԸ դարի երկրորդ կեսին Թավրիզը վաճառաշահ և հարուստ քաղաք էր, որտեղ շատ մետաքսագործական ֆաբրիկաներ կային: Նրա խանը կարող էր մինչև 5000 հետևակ և 3000 հեծյալ զորք հավաքել (տե՛ս СПФ АРАИ, ф. 99, он. 2, № 13, л. 54).

¹⁵⁸ Ըվիլյա Չելեբիի վկայությամբ՝ Թավրիզում 42 հայկական եկեղեցի կար (Эвлия Челеби, Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века, Вып. III, Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, Москва, 1983, с. 136).

¹⁵⁹ Ըստ ԺԳ դարի արաբ աշխարհագիր Յակուտ ալ-Համավիի՝ Մարանդը Աղեբրայջանի նշանավոր քաղաքներից էր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 109): Շահ Աբրաս Ա-ն Մարանդը 1603 թ. որպես օլջա հանձնում է քրդական դումբուլի ցեղի առաջնորդ Ջենդիղ Սուլթանին (տե՛ս И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 129):

¹⁶⁰ Արաքական աղբյուրների փոխանցմամբ՝ Մարաղան Աղերբայջանի ամենահույզակալոր մեծ քաղաքն էր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 107): ԺՂ դարում Մարաղան կառավարվում էր ութթաջու ցեղի հաքիմների կողմից: ԺՂ դ. 80-ական թթ. թուրք-իրանական պատերազմի ընթացքում սուլթան Մուրադ Գ-ն այն փոխանցում է քրդական մուկրի ցեղի առաջնորդ Ամիրե փաշային: Շուտով նա վտարում է նախկին հաքիմին, և Մարաղան ստանում է առանձին տիրույթի՝ վիլայեթի կարգավիճակ, բեկլարբեկի գլխավորությամբ: Որոշ ժամանակ անց սուլթանը Մարաղան վերցնում է մուկրի ցեղից և կառավարման հանձնում Թավրիզի բեկլարբեկին: Թուրք-իրանական պատերազմից հետո Մարաղան անցնում է շահ Արթասին, որն էլ այն հանձնում է Կուբատ խան մուկրիին, սակայն 1610 թ. նկատելով մուկրի ցեղի անհնազանդությունը՝ կազմակերպում է նրանց կոտորածը: Շահ Արաղան փոխանցում է մուբալազում ղզլբաշ ցեղին, որն էլ այնտեղ ժառանգական իրավունքով իշխում է մինչև 1909 թ. (տե՛ս՝ Ի. Պետրուշևսկի, նշվ. աշխ., էջ 129): ԺԷ դարում քաղաքն ուներ 7160 տուն, 11 «իրաշայի բաղնիք», 1000 զինվոր և 3000 առևտրական տաղավար: Մարաղան հարուստ էր խաղողի ու նուսն այգիներով, քանջարանոցներով (տե՛ս՝ *Эвлия Челеби*, նշվ. աշխ., էջ 139):

¹⁶¹ Ուրմիան արաքական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես Աղերբայջանի հին ու ընդարձակ քաղաք: «Բարեբեր, պտղաուստ ու ընդարձակ այգեստաններով, առողջարար կլիմայով օժտված և ջրառատ քաղաք է», - գրում էր Յակուտ ալ-Համալին (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ Հ. Նալբանդյան, Եր., 1965, էջ 16): ԺՂ դարում Ուրմիան պատկանում էր քրդական բարադոստ ցեղին, իսկ շահ Արթաս Ա-ի օրոք նրա կառավարիչը ստանում է խանի տիտղոս: Սակայն 1610 թ. Ուրմիայի Ամիր խանն ապստամբում

է շահի դեմ, բայց պարտություն է կրում և կորցնում իր տիրույթները: Շահի որոշմամբ՝ տիրույթների մի մասը փոխանցվում է ջալալիների առաջնորդ Մուհամմադ փաշա Քալանթար օղլուն, իսկ Ուրմիան՝ Աղերբայջանի բեկլարբեկ թուրքմեն Փիր Բուդաղ խանի ժամանակակիր կառավարմանը: Շուտով Ուրմիան կառավարման է տրվում Մարաղայի հաքիմ Աղա խան մուբաղամին: 1628 թ. Ուրմիան անցնում է ղզլբաշ ցեղախմբի աֆշար ցեղից Քյայր Ալի սուլթանին: Աֆշարների տիրապետությունը Ուրմիայում շարունակվում է մինչև 1868 թ. (տե՛ս՝ Ի. Պետրուշևսկի, նշվ. աշխ., էջ 128):

¹⁶² Ուրմիայում շուրջ 200 ասորական գյուղ կար, իսկ Օսմանյան կայսրության սահմաններում՝ շուրջ 20000 ընտանիք: Գեներալ-ֆելդմարշալ Գ. Պոսոյմկինի փոխանցմամբ վերջիններս նեստորականներ էին, ունեին իրենց եպիսկոպոսը և Ռուսական կայսրության միջոցով թուրքական լծից ազատագրություն էին «փնտրում» (РГВИА, ф. 52, он. 1, № 29, л. 57):

¹⁶³ Ըստ Ա. Սուվորովի տեղեկությունների՝ հույն ամուր քարե պարիսպներով շրջապատված քաղաք էր, որտեղ տեղադրված էր մոտ 30 թնդանոթ (СПФ АРАН, ф. 99, он. 2, № 13, л. 54):

¹⁶⁴ Իրականում Խոյի խանը կարող էր մինչև 6000 զորք հավաքել (СПФ АРАН, ф. 99, он. 2, № 13, л. 54):

¹⁶⁵ Ոչ միայն պարսիկներին, այլև ասիական երկրների բոլոր բնակիչներին, հեղինակի կարծիքով, հաստով էր փոփոխականությունն ու անսահման կեղծավորությունը:

¹⁶⁶ ԺԸ դ. երկրորդ կեսին Ռեշտը Գիլան նահանգի կենտրոնն էր, ոչ այնչաև ամուր, քան Բաբու քաղաքը, սակայն երեք անգամ մեծ: Ռեշտում արտադրվող մետաքսն իր որակական հատկանիշներով գերազանցում էր Շամսիսիի և այլ վայրերի մետաքսին: Ռեշտի խանը հարկատու բնակչությունից հավաքում էր կես միլիոն, իսկ մաքսերից ու առևտրից՝ մեկ և կես միլիոն ռուբլի: Խանը նաև ուզումական նավեր ուներ, որոնց վրա 4-6

թնդանոթ էր տեղադրված, իսկ Վոլգայի վրա մինչև 500 մանր առևտրական նավակներ ունեւր (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 44)։ Ըստ Ա. Սուվորովի՝ Գիլանի քնակիչները շիա դավանանքի էին։ Խանի տրամադրության տակ էին 1000 հեծյալ և մոտ 5000 հետևակ (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 45)։

¹⁶⁷ Գիլանի Հեղայաթ խանի մասին Ա. Սուվորովը խոսում էր որպես խորամանկ և Դերբենդի խանից (ինս' Ղուբայի Ֆաթի Ալիից) ոչ պակաս ստախոս մարդու (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 44)։

¹⁶⁸ Նրա մասին որևէ տեղեկություն հայթայթել մեզ չի հաջողվել։

¹⁶⁹ Հիջրայի 1200 թվին նա (1785/6 թ.) հիշատակվում է որպես Ջենջանի կառավարիչ։ *ابو الحسن غفارى كاشانى، گلشن مراد، باهتنام طباطبايي، تهران، 1369*։ ص. 718-717։

¹⁷⁰ *محمد فتح الله ساروي، تاريخ محمدى، تهران 1371*، ص. 115

։ Նրա մասին տե՛ս նաև СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 3.

¹⁷¹ Մագանդարանը գտնվում էր ծովի ափին, իսկ քաղաքի պատերին տեղադրված էին շուրջ 60 թնդանոթներ (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 52)։

¹⁷² Արդալանի և Քուրդիստանի վալի։

محمد فتح الله ساروي، تاريخ محمدى، تهران 1371، ص. 152

¹⁷³ *ابو الحسن غفارى كاشانى، گلشن مراد، باهتنام طباطبايي، تهران، 1369*، ص. 537

¹⁷⁴ *ابو الحسن غفارى كاشانى، گلشن مراد، باهتنام طباطبايي، تهران، 1369*، ص. 231

¹⁷⁵ Հիջրայի 1191 թ. (1777 թ.) Աղա Մուհամմադ խան Ղաջարը Քյայ-բալի խան հալալցին նշանակում է Ղումի վիլայեթի կառավարիչ։ *ابو الحسن غفارى كاشانى، گلشن مراد، باهتنام طباطبايي، تهران، 1369*، ص. 698

¹⁷⁶ Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը։

¹⁷⁷ Նրա մասին տե՛ս СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռ. 9.

¹⁷⁸ Հիջրայի 1196 թվականին (1781/1782 թ.) նշվում է որպես Թաբասի կառավարիչ (*ابو الحسن غفارى كاشانى، گلشن مراد، باهتنام طباطبايي، تهران، 1369*، ص. 639)։

¹⁷⁹ Հիշատակվում է որպես Յեզդի կառավարիչ հիջրայի 1172-1196 թթ. (1758-1781/1782 թթ.) (*ابو الحسن غفارى كاشانى، گلشن مراد، باهتنام، طباطبايي، تهران، 1369*، ص. 523-522, 150, 94)։

¹⁸⁰ ԺԸ դ. երկրորդ կեսին Սպահանը լավ ամրացված քաղաք էր, ուր 40000 բնակելի քարե տներ կային։ Բազմաթիվ ֆարրիկաները նպաստում էին արհեստների, իսկ 3000 կրպակները՝ առևտրի զարգացմանը։ Հյուրընկալության տների թիվը հասնում էր 250-ի, իսկ շահի պալատը մի հսկա շինություն էր։ Ըստ Ա. Սուվորովի հաղորդումների՝ ջուղայեցի հայերի տների թիվը 2000 էր՝ նախկին 15000-ի փոխարեն։ Սպահանի տարեկան եկամուտը կազմում էր մինչև 2 միլիոն ռուբլի, իսկ գորքի թիվը հասնում էր 10000-ի (СПФ АРАН, փ. 99, օռ. 2, № 13, ռռ. 10-11)։

¹⁸¹ Նաղիր շահի մահից հետո իշխանությունը զավթած Աղլի շահը հրամայում է ոչնչացնել Թահմասպ Ղուլի խանի երկու ավագ որդիներին, իսկ մյուսներին շղթայակալ բերել իր մոտ։ Վերջիններին թունավորում են, բայց պատանի արքայազն Շահռուխ Միրզան հրաշքով կենդանի է մնում և ուղարկվում է Մեշեդը՝ տեղավորվելով հարնում (*Picault Ch., Histoire des révolutions de Perse pendant la durée du dix-huitième siècle de l'ère chrétienne, vol. II, 1810, Paris, p. 309*)։ Շուտով Մեշեդի ավագանին Շահռուխին ճանաչում է հորսասանի տիրակալ (*Picault Ch.*, նշվ. աշխ., էջ 340)։ 1749 թ. նա հաշվեհարդար է տեսնում Իրանի գահի համար պայքարող Իբրահիմ խանի և Աղլի շահի հետ։

¹⁸² Սեֆյան Իրանի պետական կարգում գոյություն ունեցող չորս բարձրաստիճան բեկլարբեկերից մեկը Լուրիսթանի կառավարիչ էր՝ վալին, իսկ հաջորդ երեքը՝ Արաքիստանի (Ներկայիս Իրանի Խուզիստան նահանգի մաս), Քուրդիստանի և Վրաստանի (տե՛ս *Мухаммад-Рафи' Ансари, Дастан ал-мулк, Ташкент, 1991, с. 23-24*)։

¹⁸³ Շիրազ քաղաքը 1780-ական թթ. ամուր քարե պարիսպներով էր պաշտպանված: Շիրազում բնակելի տների թիվը հասնում էր 15000-ի, իսկ տաղավարներինը և հյուրանոցներինը՝ համապատասխանաբար 1500 և 30: Շիրազ քաղաքի զորքի քանակը չէր անցնում 30000-ը: Քերիմ խանի որդուն պատկանող քաղաքի եկամուտները կազմում էին 4 միլիոն ուրալի: Ա. Սուվորովը նշում էր, որ Նադիր շահից հետո Շիրազում մնացած հարստությունը հաշվվում էր մինչև 10 միլիոն ուրալի, թանկարժեք քարեր և մարգարիտ (СПФ АРАН, ф. 99, он. 2, № 13, л. 13).

¹⁸⁴ Վեյս Մուրադ խան Չենդը Ալի Մուրադ խանի հորեղբորորդին էր: 52 ابن عبد الكريم على رضا شيرازى تاريخ زنديه، تهران 1365، ص

¹⁸⁵ Քուրդիստանի վայի Խոսրով խանը Նույնն է, ինչ վերը նշված Արդալանի Գորսո խանը: 52 ابن عبد الكريم على رضا شيرازى تاريخ زنديه، تهران 1365، ص

SUMMARY

S. Burnashev titled the description of the political situation of the Islamic khanates located in South Caucasus and even more south "Description of the regions of Azerbaijan in Persia and their political status". The voluminous monograph with this headline was published in 1793 in Kursk. Paying tribute to his historical memory the author uses the name of Azerbaijan for the covered areas. Talking about it the author meant the administrative unit of Azerbaijan, one of the four in the administrative-political and financial system of Safavid state (16th-18th centuries) which were: Iraq, Fars, Azerbaijan and Khorasan. The administrative unit of Azerbaijan united the biglarbigis of Atropatene (the center Tabriz), Chukhursaad (the center Erivan), Karabakh and Shirvan.

Taking into account the following circumstance S. Burnashev called "khans of Azerbaijan" not only the governors of Maragha, Tabriz, Ardabil, but also the khans of Yerevan, Shaki, Shirvan, Baku, Nakhijevan, Ganja and Karabagh. This circumstance causes misunderstanding in the Soviet historiography. Thus, in his study of "The historical review of the Azerbaijan in XVIII century", V. Leviatov used this fact to justify the thesis of the Soviet historiography, according to which the historical-geographical term of Azerbaijan included also the territories (the political borders of the Soviet, but now the Republic of Azerbaijan) that stretched north from the Aras river by "ensuring" the existence of so-called Northern and Southern Azerbaijan and their historic right to reunite.

According to V. Leviatov, S. Burnashev's composition was not based on the information of Arabic and Persian written sources, but on the reports of the contemporaries who knew Azerbaijan well. Consequently, his work seemed to be focused on the pragmatic composition. Then he concluded that when S. Burnashev wrote his composition the contemporaries perceived the "ethnic commonality" of the people of Northern and Southern Azerbaijan which made possible for the two territories to unite. The inaccuracy of the following thesis on the Soviet historical science is also affirmed by the fact that in the main map of Persia formed by S. Burnashev in 1786 Azerbaijan was included in the Iranian state borders as an administrative and political inseparable part.

Finally, being a Russian high-ranking military and statesman, in the political orientation authorities of the South Caucasus S. Burnashev also does not overlook the Turkish factor. He observes the interests of the Ottoman Empire in the territories of the former Iranian state in the Russian-Turkish relations in 1780-s. In fact, his works was written in the 1780-s, during the period between the two Russian-Turkish war, when the Turkey had to abide the Treaty of Kuchuk Kainarji (1774).

Moreover, the Russian military-political forces were strengthened by the Treaty of Georgievsk (1783). However, the biggest political blow to the Ottoman Empire was the loss of Crimean Khanate. The supporters of the Caucasian policy of Turkey were the peoples of Dagestan (lezgins, avars and others) following the same religion and South Caucasian khanates. In this complicated geopolitical region, Ottoman Turks were focused on the above-mentioned, using religious and

confessional identity. In addition, they did not ignore the Kingdom of Imereti. After the death of King Solomon I, an agha from the Ottoman Empire came to the Kutaisi for recognizing the Sublime Porte's power. In 1784 without waiting for the answer from Imereti the general field marschall G. Potemkin ordered S. Burnashev to leave Tbilisi and visit Kutaisi for preserving the stability of the imperial power by all means.

During the writing process S. Burnashev was focused both on the political views of the above mentioned khanates and authorities on the Kingdom of Kartli and Kakheti, and their trade-economic significance for the latter. He analyzes many issues of the political history of Transcaucasia, based on the interests of the Russian Empire. Being the witness and the active performer of the historical events, he did concise, often subjective, political analyzes. He strongly criticizes the "anti-Georgian" policy of the South Caucasian khans sometimes giving subjective qualifications. However, this does not mean that the author has misrepresented the historical events and facts.

S. Burnashev called khans and leaders "sovereign" or "dependent" indicating the political position and the status they had in the region. The orientation of the Russian and Ottoman empires and Iran to any khan depended on how they take into consideration the fact of the existence of that power and its political role. The author divides the South Caucasian "sovereign" rulers into "powerful" and "less powerful" conditioned by the circumstance how many fighters they could take to the battlefield and apply for the help of mercenaries including mountain dwellers (in the original lezgins). Speaking

about Fath-Ali Khan of Quba and Derbent, S. Burnashev rightly mentioned that he was descended from the Dynasty of Ghaytaghs. This fact proves that author accurately presents the history of the region pursuing a thorough study of the political events. This is considered to be one of the most remarkable historical virtues of S. Burnashev's composition.

S. Burnashev's language is precise and the speech is laconic. He wrote his thoughts in a laconic way with no allegory which is typical to the military man. From that perspective his work essentially differs from the writings of travelers, scientific expeditions, and trading agents of the time being free from the literary outpouring. However, in his brief composition he succeeded in presenting the political history of the region almost completely. It should be noted that being in Tbilisi, S. Burnashev has been able to give an accurate description of the political history of the region, the relationships between the khans, as well as details regarding their political orientation towards major countries in the region. Probably, the spy network reports were considered to be the informational base for S. Burnashev. According to one source, G. Potemkin wrote Empress Catherine II (1762-1796) about a young Assyrian who arrived in Tbilisi from Urmia. It seems that Russian representative in Tbilisi used King Erekle's spy network to collect information about Azerbaijani khanates and Iranian governors. Nowadays the following information can be clarified with help of Iranian sources.

S. Burnashev's composition mainly covers the political events and, as a military man, the author focuses his attention on the information about the armed forces of the South

Caucasian khanates. In parallel with the brief presentation of the political situation of khanates, S. Burnashev gives a general idea of the number of the houses of Christians living in the South-Eastern Caucasus. As mentioned above, S. Burnashev's composition differs from the works of other researchers and military men of the time with purely political description. Consequently, the basic information about Christians was conditioned by the importance of a reliable ethnic element in the region to the Russian Empire. Therefore, the presence of Christians in the South Caucasus in the second half of the 18th century was included in the context of the Russian military-political interests.

In addition, the composition was written on the assignment by Empress Catherine II as an inseparable part of S. Burnashev's political and diplomatic activities when being in the South Caucasus. So he has realized his "mission".

S. Burnashev has also a number of unpublished works, including cartographic works. When being in Georgia, he makes six maps of the region. The geographical knowledge of regions conveyed strategic and political significance aimed at facilitating the movement of Russian troops across the region. So S. Burnashev has created the map (1783) of the road stretched across the Caucasus Mountains leading to Tbilisi from Mozdok. The accompanying maps of the important territories of Kakheti, Imereti as well as the roads leading to Tbilisi from Kutaisi and to Pambak from Tbilisi were important for quick orientation and movement in the region. Additionally, he has created the main map (1784) of the peoples living in Caucasus Mountains, Guria and Megrelia, neighboring regions that

belong to the Kingdom of Imereti and its authorities, as well as the map of Kartli and Kakheti Kingdom. In 1786 S. Burnashev also made the main map of Persian Empire emphasizing all the territories of Azerbaijan and the geographical location of former national territories of Iraq and Iran within its borders.

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՄՄ, ձեռ. 2803:
2. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 18, վավ. 195
3. АВПРИ, Сношение России с Персией, 1761, д. 2
4. АВПРИ, Сношение России с Персией, 1771, д. 150
5. РГАДА, ГАРИ, р. 23, д. 13, ч. 7
6. РГВИА, ф. 52, оп. 1, № 29
7. РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 331, ч. 6, 1784 г.
8. РГВИА, ф. 52, оп. 1/194, д. 286, ч. 1, 1783 г.
9. РГВИА ф. 52, оп 1/194, д. 270
10. СПФ АРАН ф. 99, оп. 2, № 13
11. **Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացոյ՝** Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ – Ս. Էջմիածին, 1870
12. **Աբրահամյան Ա.**, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Եր., 1944
13. **Անանուն (Է դար)**, Աշխարհացոյց, Գիտաքննական քննադիր՝ **Ա. Յակոբեանի**, – «Հանդէս ամսօրեայ», ՃԻԷ տարի, Վիեննա-Եր., 2013
14. Աշխարհացոյց **Մովսէսի Խորենացոյ** Յանդուածովք նախնեաց [իրատ. **Հ. Ա. Սուքրեան**], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1881
15. **Բարխուտարեանց Մ. եպ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893
16. **Գրիգորյան Վ.**, Երևանի խանութիւնը XVIII դարի վերջում (1780-1800), Եր., 1958

17. **Եսայի Հասան Զալալեանց**, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղէմ, Ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1868
18. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին (Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և մասնավորապես պատմական Հայաստանում XVI դ. երկրորդ կեսից), թուրքական պատմագիտությունը սկզբից մինչև XVIII դարի վերջերը, հտ. Ա, կազմեց՝ **Ա. Խ. Սաֆրաստյան**, Եր., 1961
19. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատասիրութեամբ տեսան **Սարգսի Սանահնեցոյ Զալալեանցի՝** թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայոց Վրաստանի, Իմերէթի և այլոց, մասն Բ, Տփլիսիս, 1858
20. **Մահրուբե Սեդիդի**, Հարավային Կովկասի տեղական իշխանությունների փոխհարաբերությունները Իրանի կենտրոնական իշխանության հետ XVIII դարի վերջից մինչև 1828 թվականը, թեկնածուական առեմախոսություն, Եր., 2014
21. **Մաղալյան Ա.**, Արցախի մեղիքությունները և մեղքական տները XVII-XIX դդ., Եր., 2007
22. **Միրզա Աղիգոզալ-բէկ**, Ղարաբաղ-նամէ, աշխատասիրությամբ՝ **Ա. Մաղալյանի**, Եր., 2016
23. **Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով**, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ **Ք. Կոստիկյանի**, Եր., 2000
24. **Մխիթարյան Գ.**, Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական միավորները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Եր., 2018

25. **Մխիթարյան Գ.**, Ս. Գմեյլիի ճանապարհորդությունն Արևելյան Այսրկովկաս և Իրանի հյուսիսային շրջաններ, – Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հտ. XXXI, Եր., 2018
26. **Մխիթարյան Գ.**, Ստ. Բուռնաշևի «Նկարագրություն Պարսկաստանում Ադրբեյջանական նահանգների...» երկը՝ Այսրկովկասի ԺԸ դարի պատմության աղբյուր, – Հայաստանը և արևելաքրիտոնեական քաղաքակրթությունը, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Քրիստոնյա Արևելքի բաժնի տեղծման 40-ամյակին և նրա հիմնադիր, պրոֆ. Պարույր Մուրադյանի մահվան 5-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2016
27. **Չամչեանց Հ. Միքայէլ**, Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչև 1784 թ.), հտ. Գ, Եր., 1984
28. **Չոբանյան Պ.**, Հայ-ռուս-վրացական հարաբերությունները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին, Ս. Էջմիածին, 2006
29. **Սմբատեանց Մ. արքեպ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփանոսի վանաց Սաղիանի և միա վանօրէից և ուխտատեղեաց ևս և քաղաքացն և գիտօրէից որք ի Շամախոյ թեմի, Տփլիսիս, 1896
30. Սրբոյ հօրն մերոյ **Մովսէսի Խորենացոյ** Մատենագրութիւնք, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1843
31. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Գ (ԺԸ-ԺԹ դդ.), թարգմանեց՝ **Լ. Մելիքսեթ-Քեկ**, Եր., 1955
32. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց՝ **Հ. Նալբանդյան**, Եր., 1965

33. **Абдул-Латиф Эфенди**, История шекинских ханов, Баку, 1926
34. Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг., Сборник документов, Под ред. **М. Нерсисяна**, Ер., 1990
35. Армянская география VII века по Р. Х., Текст и перевод издал **К. П. Патканов**, СПб., 1877
36. **Арунова М., Ашрафян К.**, Государство Надир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30-40-х гг. XVIII в., Москва, 1958
37. **Асатрян Г.**, Этническая композиция Ирана: от «Арийского простора» до азербайджанского мифа, Ер., 2012
38. **Ахвердов А.**, Описание Дагестана. 1804 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 213-229
39. **Бакиханов А.**, Гюлистан-Ирам, – Труды Общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 47, Баку, 1926
40. **Бакиханов А.**, Из истории бакинского ханства, – Сочинения. Записки. Письма, Ред. колл. **З. М. Буниатов** и др., Баку, 1983, с. 161-172
41. **Бакиханов А.**, О походе Надир-шаха в Дагестан, – Сочинения. Записки. Письма, Ред. колл. **З. М. Буниатов** и др., 1983, Баку, с. 150-161
42. **Белл Дж.**, Путешествия чрез Россию в разные азиатские земли, а именно: Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, Перевел с французского **Михайло Попов**, ч. I, СПб., 1776
43. **Богданов Л.**, Персия, СПб., 1909
44. **Бурнашев С.**, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинского и Кахетинского, сделанное, пребывающим при его высочестве царе Карталинском и Кахетинском Ираклии Темурзевиче полковником и кавалером **Бурнашевым** в Тифлисе, в 1786 г., Курск, 1793
45. **Бурнашев С.**, Описание горских народов, Курск, 1794
46. **Бурнашев С.**, Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния, Курск, 1793
47. **Бутков П.**, Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 200-208
48. **Бутков П.**, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г., т. 2, СПб, 1869
49. **Бутков П.**, Сведения о кубинском и дербентском владениях. 1798 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 209-212
50. **Валуев П.**, Фатали-хан Кубинский, Баку, 1942
51. **Гаджиев М.**, Дербент – памятник мировой истории и культуры, – «Вестник» Института истории, археологии и этнографии, 2015, 1 (41), Махачкала, 2015
52. **Георги И.**, Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. Ч. II. О народах татарского племени и других

- нерешенного еще происхождения северных сибирских, СПб., 1776-1799.
53. **Гербер И.**, Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекой Курой народах и землях и о их состоянии в 1728 г., Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих, СПб., 1760.
 54. **Гильденштедт Иоганн Антон**, Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., СПб., 2002
 55. **Гмелин С.**, Путешествие по России для исследования трех царств естества, часть III, I половина, СПб., 1785
 56. **Даль А.**, Толковый словарь живого великорусского языка, ч. 2, Москва, 1863
 57. **Дегоев В.**, Большая игра на Кавказе, Москва, 2003
 58. Дополнение к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею, т. 3, СПб., 1848
 59. **Дренякин Н.**, Описание Ширвана. 1796 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 157-172
 60. **Жигарев С.**, Русская политика в Восточном вопросе (ее история в XVI-XIX веках, критическая оценка и будущие задачи), Москва, 1896
 61. **Иоаннисян А.**, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ер., 1990
 62. Ислам. Энциклопедический словарь, Ред. **Л. В. Негря**, Москва, 1991

63. История Грузии, Ред. колл. **Н. А. Бердзеншвили** и др., т. 1, С древнейших времен до 60-х годов XIX века, Тбилиси, 1962
64. История Дагестана, Отв. ред. **В. Г. Гаджиев**, т. I, Москва, 1967
65. **Киняпина Н.**, Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, Москва, 1984
66. **Князь Щербатов М. М.**, История Российская от древнейших времен, т. 4, кн. 2, СПб., 1783
67. **Козубский Е.**, История города Дербента, Темир-Хан-Шура, 1906
68. **Левиатов В.**, Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948
69. **Лерхе Иоганн**, Выписка из путешествия Иоанна Лерха, продолжавшегося от 1733 по 1735 год из Москвы до Астрахани, а оттуда по странам лежащим на западном берегу Каспийского моря. – «Новые ежемесячные сочинения», ч. XLIII, январь, 1790
70. **Магальян А.**, Арцахские меликства и возникновение карабахского ханства, – «Русский сборник: Исследования по истории России», Ред. **О. Эльдман**, т. VIII, Москва, 2010.
71. **Маркарян С.**, Независимое ханство Шакки в XVIII-XIX вв., – «Caucasica», Труды Института политических и социальных исследований черноморско-каспийского региона, т. I, Под ред. **В. А. Захарова**, Москва, 2011.
72. **Маркова О. П.**, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, Москва, 1966

73. Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х – начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, вып. I, Материал подобрал и подготовил к печати **В. Гамрекели**, Тбилиси, 1980
74. **Мирза Джемал Джеваншир Карабагский**, История Карабага, Баку, 1959
75. **Мухаммад-Рафи' Ансари**, Дастур ал-мулук. Ташкент, 1991
76. Новые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, бывшего в Грузии с 1783 по 1787 г., Под ред. **А. А. Цагарели**, СПб., 1901
77. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. IV, СПб., 1836
78. Общий гербовник дворянских родов всероссийской империи, начатый в 1797 году, ч. IV, Гатчино, 1799
79. Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году, действительным статским советником **Могилевским** и полковником **Ермоловым 2-м**, Тифлис, 1866
80. **Петрушевский И.**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949
81. **Полиевктов М.**, Европейские путешественники XIII–XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935
82. Русско-дагестанские отношения в XVIII – начале XIX в. Сборник документов, Отв. ред. **В. Гаджиев**, Москва, 1988
83. Сборник Императорского русского исторического общества, т. 47, СПб., 1885
84. **Серебров А.**, Историко-этнографическое описание Дагестана. 1796 г., – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 173-190
85. **Симонович Ф.**, Описание Южного Дагестана. 1796 г. – История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 138-156
86. Собрание важнейших трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами (1774-1906). С введением и примечанием проф. **В. Н. Александренко**, Варшава, 1906
87. Собрание Законов Российской Империи, Собрание первое, 1649-1825 гг., Под ред. **М. М. Сперанского**, т. 21, СПб., 1830
88. Статистическое описание Нахичеванской провинции, Составленное **В. Григорьевым**, СПб., 1833
89. **Цинцадзе Г.**, Материалы к истории русско-грузинских отношений (1782-1791), – «Исторический вестник», № 23-24, Архивное управление при Совете министров Груз. ССР, Тбилиси, 1970, с. 15-147
90. **Чулков М.**, Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей государыни императрицы Екатерины Великой, т. II, кн. II, 1785

91. **Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси**, Шараф-наме, т. I, Москва, 1967
92. **Эвлия Челеби**, Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века, вып. III, Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана, Москва, 1983
93. Энциклопедический словарь Ефрона и Брокгауза, т. 2а, СПб., 1891
94. A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII and XVIII Centuries, vol. I, London, 1939
95. **Bell John**, A journey from St.-Peterburg in Russia to Ispahan in Persia with an Embassy from his Imperial Majesty Peter the First, vol. I, London, 1764
96. **Cook J.**, Voyages and Traveles Trough the Russia Empire, Tartary and Part of the Kingdom of Persia, vol. II, Edinburg, 1770
97. Don Juan of Persia, A Shah Catholic 1560-1604. Translated and edited by **G. Le Strange**, London, 1926
98. **Georgi J.**, Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten, St. Peterburg, 1776-1780
99. **Gmelin S.-G.**, Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Natur-Reiche, SPb., 1770-1784
100. **Kazemzadeh F.**, Iranian relations with Russia and the Soviet Union, to 1921, – The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, vol. VII, Cambridge, 1991
101. **Marschall fon Bieberstein**, Tableau des provinces situées sur la côte occidentale de la mer Caspienne entre les fleuves Terek et Kour: St. Pétersbourg, 1798
102. Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte **Ferrières de Sauveboeuf** faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782 jusqu'en 1789, vol. I, Maastricht, 1790
103. **Perry J.**, The Zand Dynasty (1747-1779), London, 2006
104. **Picault Ch.**, Histoire des révolutions de Perse pendant la durée du dix-huitième siècle de l'ère chrétienne, vol. 2, 1810, Paris
105. Tadhkirat al-muluk: A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725), Persian text in faqsimile (B. M. Or. 9496), Translated and explained by **V. Minorsky**, London, 1943
106. **Tapper R.**, Frontier nomads of Iran. A political and social history of the Shahsevan, Cambridge, 1997
107. **Tapper R.**, Shāhsevan in Šafavid Persia, – «Bulletin» of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. 37, № 2 (1974)
108. 1365. ابن عبد الكريم طى رضا شيرازى تاريخ زنديه، تهران
109. 1369. ابو الحسن غفارى كاشانى، گلشن مراد، باهتمام طباطبايى، تهران
110. 1371. محمد فتح الله ساروى، تاريخ محمدى، تهران

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ, ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Աբաս Ղուլի (*տե՛ս* Աբաս Ղուլի խան)
Աբաս Ղուլի խան (Նախիջևանի) 53, 57-58, 120-121
Աբբաս Ա 119, 122-124
Աբբաս Բ 116
Աբդուլ Լատիֆ Էֆենդի 105-106
Աբդուլ Համիդ Ա 35
Աբդուլլա խան 64
Աբդուլլա Ռազի (Ադրբայջան) խան 64
Աբրահամ Կրետացի 109, 117, 129
Աբրահամյան Ա. 105, 129
Ադիաթ կամ Հուդիաթ *տե՛ս* Հեդայաթ 63
Ադիլ շահ 114, 126
Ազադ խան 118, 120
Ալեքսանդր Ա 30
Ալեքսանդրոսկո Վ. 103
Ալեքսեյ Միխայլովիչ 28
Ալի (Սարիջե) 113
Ալի Մուրադ Իսպահանցի, *տե՛ս* Ալի Մուրադ խան Ջենդ
Ալի Մուրադ խան Ջենդ 18-19, 121, 127
Ալի Սուլթան 56
Ալի Վերդի բեկ 108
Ալիբեկ Բ 101
Ալլահ Ղուլի Ջանգանե (Ալի Ղուլի) խան 63
Ահմեդ խան (Խոյի) 53, 54, 57-58, 60, 62, 120-121
Ահմեդ խան (Մակվի) 119
Ահմեդ խան (Մարաղայի) 61

- Աղա Բիքե 115
Աղա խան 124
Աղա Մուհամմադ խան Ղաջար 63, 104, 125
Աղա Քիչի բեկ 106
Աղասի խան 49, 108
Ամիր խան 124
Ամիր Համզա 102
Ամիր Մուհամմադ (Միր Մահմադ) խան 64
Ամիրե փաշա 123
Անանուն 105, 129
Աշրաֆյան Կ. 131
Ասատրյան Գ. 112, 132
Արունովա Մ. 131
Աֆղան 118
Ս. Աննա 30

Բ

- Բարխուտարեանց Մակար 104, 129
Բաքիխանով Ա. 109 131, 132
Բել Ջ. 10-12, 92, 111
Բեհնամ խան 120
Բերծենիշվիլի Ն. 100, 133
Բիբերշտայն Մ. ֆոն 105, 137
Բոգդանով Լ. 119, 132
Բունիաթով Ջիա 109, 132
Բունյաթ Ալի 119
Բունաշ Գիրեյ 28
Բունաշև Ա. 94, 135
Բունաշև Ստ. 5, 7, 11, 22, 28-41, 92, 94-100, 119, 132
Բունաշևներ 28
Բուտկով Պ. 93, 95-96, 118, 132-133
Բրոկհաուզ 106, 137

Գ

Գամրեկեյի Վ. 117, 134
 Գիլդենշտեդտ Յ. 111, 122
 Գլուշկով Ի. 30
 Գոլիցին Մ. 14
 Գրիգորև Վ. 121, 136
 Գրիգորյան Վ. 121, 129
 Ս. Գեորգի 28, 30
 Գերբեր Յ. 10, 13, 92, 133
 Գմելին Ս. 11, 16-17, 93, 104, 108, 139
 Գեորգի Յ. 11, 17-18, 94, 133, 139

Դ

Դալ Ա. 133
 Դեզոս Վ. 94, 132
 Դիվար խան 64
 Դրենյակին Ն. 23, 133

Ե

Եկատերինա Բ 10, 19, 41,
 Երմոլով 112, 135

Զ

Չախարով Վ. 105, 135
 Չանգան-Ալի (Ալի) խան 63
 Չենդ 15, 18, 64, 100, 108, 118, 121, 127,
 Չուբով Վ. 11, 23, 36

Է

Էդման Օ. 114, 135

Էվիա Չելեբի 122-123, 137

Էֆրոն 106

Թ

Թահմասպ Ղուլի խան 126
 Թաղի (Թաղկա) խան 64
 Թելե (Թալա) խան 50
 Թեյմուրազ Բ 43, 55, 99
 Թուրքեր 28, 46, 62, 102, 110-111, 118
 Թուրքենն 124

Ժ

Ժիգարև Ս. 95, 134

Ի

Իբրահիմ աղա 113
 Իբրահիմ խան 20, 45, 48-49, 52-55, 57-59, 107, 113-116, 120, 126
 Իմամ Ղուլի խան 120
 Իվան Գ 28
 Իրակլի *տե՛ս* Հերակլ Բ, Հերակլ Թեյմուրազովիչ Բագրատիոնի

Լ

Լեբխն Յ. 10, 13-14
 Լևիատով Վ. 35-36, 98

Խ

Խազրուլատ 102
 Խաշակա Խ. 92-93, 96, 112
 Խոսրով (Գորոտ) խան 63

Կ

Կինյակինա Ն. 94, 135

Կողութակի Ե. 101, 135
Կոստան Մ. 92-93, 96, 112, 137
Կոստիկյան Բ. 5, 8, 113, 130
Կուբատ խան 123
Կուկ Զ. 109, 138

Հ

Հախվերդով Ա. 23, 131
Հաջի Արդ ալ-Ղադեր 107
Հաջի բեկ 48, 54
Հաջի Չելբի, 48, 105-106
Հաջիև Մ. 100, 135

Հաջիև Վ. 102, 103, 134-135
Հասան խան (Թարաքամա) 50
Հասան խան (Շաքիի) 48-49
Հեղայաթ (Հուդիաթ), (Ադիաթ) 60, 63, 125
Հելդար Ղուլի 120
Հերակլ Բ 20, 29, 40, 43, 45, 48, 52-55, 57-58, 60-62, 100, 116, 118-121
Հովհաննիսյան Ա. 119, 134
Հուսեյն Ալի խան (Երևանի) 118, 119
Հուսեյն Ալի խան (Ղուբայի) 112
Հուսեյն բեկ, *տե՛ս* Երևանի Հուսեյն Ալի խան 56
Հուսեյն խան (հոյի) 61, 62
Հուսեյն խան (Շաքիի) 106-108
Հուսեյն Ղուլի խան 121
Հուրգատ խանում 113

Ղ

Ղաջար Զիադուլլի 116
Ղարա խան 59

Ղարա-քեչիչ (տոհմ) 105
Ղուլամ (Ուլամ) Ալի խան 56, 119, 121

Մ

Մահրուբե Սեդիդի 106, 130

Մահմեդ Ղուլի խան (Ուրմիայի) 61
Մաղայյան Ա. 113-114, 130, 134
Մաղսուդ-Սուլթան 120
Մարգարյան Ս. 105, 135
Մարկովա Օ. 95, 135
Մաքսիմ կաթողիկոս 20
Մեղեմ Ի. 103
Մելիք Շահնազար 51
Մելիքսեթ-Բեկ Լևոն 117, 131
Մեիրալի Ջևանշիր 115
Մենգլի Գիրեյ 28
Մինորսկի Վ. 98, 138
Միրզա Ադիգյուզալ-բեկ 113-114, 130
Միրզա Մուհամմադ (Մեհմեդ) խան 50, 110
Միրզա Յուսուֆ Ներսեսուն 113-117, 130

Միրզա Ջամալ Ջևանշիր 113, 115, 134
Մխիթարյան Գ. 5, 92-93, 95-96, 130-131
Մո'մեն (Մոմին) խան 63
Մոզիլևսկի 112, 131
Մոլավիթի (Մովլա վերդի) խան 63
Մովսես Խորենացի 105, 129, 131
Մուհամմադ (Մահմադ) խան (Գանձակի) 54
Մուհամմադ (Մահմադ) խան (Երևանի) 55
Մուհամմադ (Մահմադ) Սայիդ խան 49, 108
Մուհամմադ (Մահմատ) խան (Ղազիդումլիսի) 102, 106

Մոսամմադ խան Ղաջար 63, 104
Մոսամմադ խան Սա'ադլու 63
Մոսամմադ Հասան 107
Մոսամմադ Ռաֆի Անսարի 127
Մոսամմադ Ռաֆի Անսարի 135

Մոսամմադ Ռեզա խան 117, 118
Մոսամմադ փաշա 124
Մուստաֆա խան 58
Մուրադ Գ 123
Մուրադյան Պ. 95
Մուրթուզա Ալի (Թարքիի շամխայ) 45, 102

Յ

Յակոբեան Ալեքսան 105, 129
Յակուտ ալ-Համալի 108

Լ

Լադիբ Ղուլի խան, Լադիբ շահ 14, 108, 110, 114, 117-120, 126-127
Լազար Ալի (Լազարեի) 51, 59
Լալթանդյան Հ. 99, 131
Լաջաֆ Ղուլի խան (Թավրիզի) 51, 59, 121
Լաջաֆ, Լաջաֆ խան, *դե'ս* Լաջաֆ Ղուլի խան (Թավրիզի)
Լասիբ խան 59
Լեգրյա Լ. 107, 132
Լեյբստոլ Միրզա Յուսուֆ 113-116
Լեյբսիյան Մ. 104, 132
Լուջալ խան 102

Շ

Շահ Աբրահ 116, 122-124
Շահնազար 51, 52, 108, 112, 113

Շահնազարյաններ 108, 112, 113
Շահողխ 64, 126
Շահսևաններ 51, 59, 112, 115
Շարաֆ-խան իբն Շամսադդին Բիթլիսի 111, 136
Շուքրուլա 120
Շչերբատով Ա. 28, 135
Շչերբատով Մ. 97
Շտենդեր Ի. 103

Ռ

Ռամնա (Օմար) խան 45, 53, 115
Ռաթաջլու 119-120, 123

Չ

Չամչեանց Մ. 120, 130
Չորանյան Պ. 98, 108, 130
Չուկով Մ. 93, 136

Պ

Պավել Ա 30, 96
Պավել Ալեքսանդրովիչ 29
Պատկանյան Կ. 105, 131
Պետրոս Ա 10, 12
Պետրուշևսկի Ի. 94, 106, 117, 119-120, 122-124, 135
Պերի Ջ. 94, 139
Պիկո Շ. 126, 139
Պոլինկտով Մ. 97, 136
Պոպով Մ. 92, 111, 132
Պոստոմկին Գ. 19, 20, 33-34, 37, 40, 124
Պոստոմկին Պ. 21, 34, 116
Պոստոմկին-Տավրիչեսկի Գ. *դե'ս* Պոստոմկին Գ.

Ջ

Ջալալեանց Եսայի 111, 130
 Ջալալեանց Սարգիս 101, 130
 Ջավադ խան 55
 Ջաֆար խան Չենդ 64
 Ջաֆար Ղուլի խան (Նախիջևանի) 57, 115, 120-121
 Ջենշիդ Սուլթան 123

Ռ

Ռահիմ (Ռեզեմ) խան 48, 53-55
 Ռահիմ (Ռեզեմ) բեկ, *դե'ս* Ռահիմ (Ռեզեմ) խան

Ս

Սա'ադլու (Մահմադ խան Սադադլուն) 63

Սադեդ խան 51
 Սայիդ խան 49, 108
 Սարաջալու 113
 Սարիջե-ալիլու 113
 Սաֆրաստյան Ա. 98, 130
 Սելիմ 110
 Սերեբրով Ա. 23, 135
 Սթրենջ Գ. 94, 138
 Սիմոնովիչ Ֆ. 23, 136
 Սմբատեանց Մ. 110, 131
 Սողոմոն (Իմերեթի թագավոր) 20, 29, 37
 Սոյմոնով Ֆ. 10
 Սուլակով Մ. 103
 Սովորով Ա. 104, 115, 118, 124-127
 Սուրխայ շամխալ 101
 Սուքրեան Ա. 105
 Սպահանցի, *դե'ս* Քերիմ խան Չենդ 61-62

Սպերանսկի Մ. 94, 97, 136
 Ստեպան Բունաշև, *դե'ս* Բունաշև Ստեպան

Վ

Ս. Վլադիմիր 30
 Վալի Խոսրով խան 64, 127
 Վալուն Պ. 99, 133
 Վեյս Մուրադ խան Չենդ 64
 Վոլինսկի Ա. 10, 11
 Վոստոմ խան 63

Տ

Տապեր Ռ. 112, 139

Ց

Ցագարեյի Ա. 94, 96, 136
 Ցինցանե Գ. 95, 137

Փ

Փադար 111
 Փանահ 51, 113, 115
 Փանահ Ալի 114
 Փիր Բուդաղ խան 124

Ք

Քազենզադե Ֆ. 94, 138
 Քալանթար օլլի Քարրիլու 124
 Քերիմ խան (Չենդ) 15, 18, 61, 100, 108, 118, 120, 127
 Քյալը Ալի սուլթան 124
 Քյալթա'լի (Քալթահայ) խան Խալաջ 64, 125
 Քոռ (Կոլոր) Աղասի խան *դե'ս* Աղասի խան
 Քրդեր 23, 56-57, 61-62, 111, 121

Ֆ

Ֆազլ Ալի բեկ 114

Ֆաթի Ալի խան 20-21, 39, 44, 47, 50, 52, 100-104, 106-107, 109-112, 115-116, 125

Ֆերիեր դը Մովեթոֆ 92, 104, 139

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ**Ա**

Ազլիսի 112

Ադերբայջան 35, 99, 108, 119, 122-124

Ադրբեջան 35-36, 39

Ադրբեջանի Հանրապետություն, *տե՛ս* Ադրբեջան

Ադրբեջանցիներ 39, 111

Ադրեբիժան (Նահանգ) 32, 35-36, 44, 52, 59, 61-62, 108

Ալազան 48

Ահար 58

Աղուանք 105

Աղսու 49

Այսրկովկաս 7, 9-11, 13-26, 29, 31, 33, 35, 37-39, 41, 92-93, 95-96, 102-104, 110, 115, 121,

Ապշերոն 101, 110

Ասորիներ 62

Աստրաբադ 63

Աստրախան 13-14, 18, 103, 109

Ավարիա 45, 53, 102, 115

Ավարներ 37, 102, 111,

Ատրպատական 35

Արաբիստան 127

Արաբ 44, 60-61, 63

Արաբս 36, 52, 55-58

Արբատ 28, 97

Արդալան 63, 125, 127

Արդեբիլ (Արդավե) 35, 51, 56, 59-60, 114,

Արեշ 105

Արևելավրացական թագավորություն *տե՛ս* Քարթլի և Կախեթի միացյալ թագավորություն

Արևելյան Այսրկովկաս 9, 11, 13, 15, 21, 35, 39, 92-93, 96, 102

Արևելյան Վրաստան 19, 34
Արզնջան 99
Արցախ 112, 113
Աֆշար (ցեղ) 14, 124

Ք

Քալբալցիներ (ցեղ) 61, 62
Քարադոստ (ցեղ) 124
Քարու 35, 44, 49, 50, 109, 124
Քելոկան 48, 103, 105
Քեշբարմակ 101
Քոն Աղուանք 105

Գ

Գանձակ (Գենջա) 14, 23, 35, 48, 52-55, 100, 105-106, 113-117
Գեորգիևսկ 19-21, 29, 37, 115
Գիլան 10, 44, 59-60, 63, 110, 124-125
Գուրիա 32

Դ

Դաղստան 13, 21, 23, 36-37, 44-45, 48, 53
Դայլամ 99
Դարգիններ 111
Դերբենդ 9, 16, 36, 39, 41, 44-45, 47-50, 52, 59, 100-101, 104, 106, 109, 111, 125
Դամբուլի (ցեղ) 122

Ե

Ենիկալե 28
Երևան 22, 35, 41, 55-57, 62, 100, 115, 117-119, 121

Զ

Զենջան (Զանգան) 63, 125

Է

Էնդերե 102

Թ

Թաբա 64, 126
Թաբասարան 48, 106, 107
Թարրիզլի 112
Թալիշ 58
Թալիշներ 58, 60
Թավրիզ 35, 51, 57, 59-62, 99, 120-123
Թար 63
Թարաքամա 50, 111
Թարմ 99
Թեհրան 63
Թերեքենեններ *տե՛ս* Թարաքամա
Թիֆլիս 31, 32, 38, 40-41, 55, 60, 104, 121
Թուրքիա 44, 46, 55, 60-62

Ի

Իրանական պետություն, *տե՛ս* Իրան
Իրանի տերություն 18-19, 29, 38-39, 112
Իրաք 32
Իրան 11, 14-19, 24, 29, 32, 38-40, 51, 93, 100-102, 105, 106, 112, 117-118, 120-121, 126-127
Իմերեթ 20, 29, 98,

Լ

Լեզգիներ 13, 37, 39, 45, 48-49, 52, 102-103, 107, 109, 115
Լոռի 113
Լորեստան 64

Խ

Խալխալ 63
 Խան Չորան (ցեղ) 108
 Խերսոն 29, 34
 Խոյ 53, 56-58, 60-62, 115, 120-122, 124
 Խորասան 35, 64, 114, 117, 119, 126
 Խուզիստան 127

Կ

Կարարդացիներ 31
 Կազանիչ 102
 Կախեթ 7, 18, 19, 22, 29-34, 38, 43, 44, 53, 99, 100
 Կասպից ծով 24, 44, 49-50, 104, 109
 Կարասու 60
 Կերչ 28
 Կովկաս 19, 23, 31, 41, 98, 106
 Կովկասյան լեռներ 21-22, 32, 44
 Կումիկներ 111
 Կոտլաշեն 105
 Կուր 13, 48, 49, 52, 101
 Կուրսկ 7, 30-31, 43

Հ

Համադան 63
 Հայաստան 7, 9, 95, 98, 99-101, 108-109, 116-119, 122-123
 Հայեր, հայ 7, 10-18, 22-26, 41, 51-52, 56, 60, 62, 98, 103, 104, 115, 117-118, 120, 126
 Հարավային Դաղստան 36, 96, 111
 Հին Շամախի 108
 Հնդիկներ 17
 Հնդկաստան 10, 55
 Հոյներ 23

Ղ

Ղազախ 105, 117
 Ղազախներ 55, 117
 Ղազանչայի 112
 Ղազի-Ղումուխ 101
 Ղազիղումուխ (Կազիկումուխ) 45, 48, 101, 106
 Ղազվին 63
 Ղայթաղ 39, 100, 102
 Ղայթաղներ 39
 Ղաջարներ 18, 94
 Ղարաբաղ 20, 35, 41, 51-55, 107, 113-117, 120
 Ղարադաղ 41, 52, 58-60, 114-115
 Ղզլար 14, 103
 Ղզլաշներ (ցեղ) 117-119, 123-124
 Ղուբա 16, 20-21, 36, 39, 45, 101-103, 107, 110, 112, 125
 Ղում 64, 125
 Ղրիմ 19, 20, 28, 29, 37

Ճ

Ճար 34, 48, 103, 105

Մ

Մակու 56, 118, 119
 Մահմուդի (ցեղ) 118
 Մարաղա 35, 60-62, 123-124
 Մարանդա 60-61
 Մեգրելիա 32
 Մեղրի 120
 Մեջիդ (Մաղաղ) 64, 126
 Մեջրին 59
 Միջագետք 111

Մոզդրոկ 32
Մուկրի (ցեղ) 123
Մուղան 50-52, 58, 111, 117
Մուղանչոլ, *տե՛ս* Մուղան
Մուակուր 101
Մուքադամ (ցեղ) 123-124

Յ

Յեզդ 64, 126

Լ

Լախիցևան 35, 41, 52-53, 55, 57-58, 60, 62, 100, 114-115, 117, 119-121
Լարին-Կալա 104
Լիզաբաղ 101
Լոր Շամախի, *տե՛ս* Աղսու
Լովխի 45, 47-49, 52, 105, 108

Շ

Շաբրան 101, 112
Շաղաղիներ (ցեղ) 50, 111
Շամխոր 55
Շամշաղիլ 55
Շաքի 35, 41, 47, 101, 105-107
Շիրազ 64, 120-121, 127
Շիրվան 12, 29, 35-36, 44-45, 48-50, 96, 100, 107-108, 110-111
Շուշի 45, 51, 54, 58-59, 112
Շուշիստան 64

Ու

Ուրմիա 40, 60-62, 120-124

Չ

Չուխուր-Սա՛ւաղ 35, 53, 115, 117, 120

Պ

Պարսիկներ 12, 44, 46, 54, 103, 111, 115, 124
Պարսկաստան, *տե՛ս* Իրան
Պարտավ 99

Ջ

Ջազիրա 111
Ջևանշիր (ցեղ) 113-115
Ջևանշիր 51
Ջիլ 99

Ռ

Ռեշտ 16, 63, 124-125
Ռուբաս 106
Ռուսական կայսրություն 7, 10, 14, 17, 19-22, 24-26, 29, 31, 38
Ռուսական պետություն, *տե՛ս* Ռուսական կայսրություն
Ռուսաստան 17, 19-20, 23-24, 30, 33, 45-47, 49, 54, 103
Ռուստաու 101

Ս

Սալիան 37, 44, 100-101, 111
Սալմաստ 122
Սամուր 101
Սանկտ Պետերբուրգ 16-17, 24
Սավալան 51
Սեֆյան Իրան, *տե՛ս* Իրան
Սեֆյան պետություն 12, 13, 35, 107-108, 117
Սղեախ, Սիղնախ 51
Սպահան 62, 64, 104, 126

Ավագ 64

Վ

Վարանդա 112-113

Վիրք 20

Վոլգա 109, 125

Վրացիներ 12-13, 17

Փ

Փամբակ 32

Ք

Քալաջար (ցեղ) 121

Քաշան 64

Քարթլի, *դե՛ս* Վրաստան

Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորություն, տե՛ս Վրաստան

Քենգեղյու (ցեղ) 119-121

Քիրմանշահ 64

Քյուլուկ-Կայնարջի 37, 103

Քուբայիս 32, 37-38

Քուրդիստան 64, 111, 125, 127

Օ

Օթուզիքի (ցեղ) 114

Օսմանյան կայսրություն, *դե՛ս* օսմանյան պետություն

Ֆ

Ֆարս 35

Ֆարսիստան 64

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	5
ՈՌՈՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ԺԸ ԴԱՐ)	7
ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ	25
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺԸ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՍՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌՆԱՇԵՎԻ «ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿԻ	30
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱԳՐԵԲԻԺԱՆԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ (ԲՆԱԳԻՐ)	39
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	187
SUMMARY	123
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	129
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ, ՏՈՀՄԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	140
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՅԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	151

ԱՏԵՊԱՆ ԲՈՒՌԱՇԵՎ

Թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և
ծանոթագրությունները՝ Գ. Ժ. Մխիթարյանի

ISBN 978-5-8080-1433-6

Հրատ. պատվեր N 1055

Ստորագրված է տպագրության՝ 30.11.2020թ.

Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, տպագր. 10 մամուլ:

Տպաքանակը՝ 130 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան
Երևան, Մարշալ Բաղդամյան պող. 24: